§ 28. ҠАЛМАҠТАР ҺӘМ БАШҠОРТТАР

Осман дәүләтенең ҡалмаҡтарға ҡарата мөнәсәбәте һалҡын булыуға нигеҙ бар ине. Хазинаи Эврактағы яҙыуҙарҙан күренеүенсә, ул заманда ҡалмаҡтарҙың Мәүреннаһрға көнсығыш тарафтан һәләкәтле һөжүмдәр яһауы хаҡында Урта Азиянан Осман дәүләтенә хәбәр биргәндәр. Үзбәк ханы

Ғәбиҙулла 1117 йылдың 23 зилһижендә, йәғни 1706 йылдың апрелендә, Осман солтаны Өсөнсө Әхмәткә яҙған хатында ҡалмаҡтарҙың (Ҡытай баҫымы аҫтында), боронғо ватандарынан айырылып, уңдырышһыҙ ерҙәргә күсеүе, мосолман өлкәләрен баҫып алыуы, мосолмандарҙың (үзбәктәр һәм ҡаҙаҡтар) уларҙы һәр ерҙә ҡылыс менән ҡаршылауы, был ҡурҡыныс ҡаршыһында Хиуа ханының да Бохараға ҡушылыуы һәм Хиуаға һөжүм иткән рус казактарының фетнә һәм болаларына ҡаршы мосолмандарҙың берләшеүе һәм уларҙың мосолман һуғышсыларының ҡылысы тарафынан юҡ ителеүҙәре; һөҙөмтәлә Ҡазан, ҡараҡалпаҡ, Дәште-Ҡыпсаҡ (һәр хәлдә Башҡортостан һәм нуғай) ҡәүемдәренең үҙ ерҙәрендә ныҡыныуы хаҡында бөйөк бер ҡаҙаныш сифатында хәбәр ебәргән[249]. Бында ғәрәп хәрефтәре менән تتگی و خترلهء قزاق тип яҙылған был казактар Яйыҡ йылғаһы буйында берләшкән рус казактары булыр. Улар, Петр заманынан бер быуат элек Нечаев исемле бер рәйес етәкселегендә Хорезмға һөжүм итеп, ундағы халыҡты тотош ҡылыс аҫтында тоҡкайны. Йәғни Әхмәт Салис дәүерендә Урта Азия һәм Иҙел буйы мосолман төрктәре көнбайыштан килгән рус ҡурҡынысын һәм дала ҡалмаҡтарының һөжүмен ике иң ҙур хәүеф тип иҫәпләгәндәр. Рустарға ҡаршы Аюка менән берләшергә тырышҡандар. Аюка 1671–1724 йылдар араһында 53 йыл хөкөм һөрҙө. 1673 йылдың 27 февралендә рустар менән дуҫлыҡ килешеүе төҙөп, ҡырымдарға ҡаршы рустар яҡлы булды, ләкин үҙен Ҡытай императорына буйһонған хакимдар тип иҫәпләне. Ханлыҡ дәрәжәһен ул Тибеттағы Далай-ламанан алған. Үҙен бөйөк дала хакимы тип иҫәпләгән. Һәр ерҙә ике йөҙлө сәйәсәт үткәргән, үҙен Ҡытай императорының вассалы тип иҫәпләһә лә, рус батшаһына ла, Төркиә солтанына ла итәғәт иткән. 1706 йылда Әстрханда рус гарнизоны баш күтәргән саҡта ҡалмаҡтар Петр яҡлы булһа ла, һуңыраҡ был вилайәткә һөжүм иткәндәр. 1707 йылда шведтарға ҡаршы Петрға ярҙамға тип Мәскәүгә 3 000 ҡалмаҡ ғәскәре ебәрһәләр ҙә, улар рус вилайәттәренә һөжүм итеп, кире әйләнеп ҡайтҡан. Ҡалмаҡтар 1708 йылда башҡорттар менән бергә Тамбов вилайәтендә 160 тирәһе рус ауылын үртәнеләр, ә инде 1709

йылда Дон казагы Булавин болаһын баҫтырыуҙа батша ғәскәренә ярҙам иттеләр. Ҡырым ханы ла Төркиәгә ҡарата сәйәсәтендә ҡайсаҡ ике йөҙлө булды. Иҙел ҡалмаҡтары тәүҙә Күсем нәҫелдәре, башҡорттар һәм нуғайҙар менән ҡайһы саҡта союздаш булып, рустарға ҡаршы сәйәсәт үткәрҙе. Аюка хан 40 йыл самаһы ваҡыт Ҡырым хандары һәм Төркиә менән дуҫтарса мөнәсәбәткә өҫтөнлөк бирҙе, ләкин мосолман түгел сит халыҡ булғанлыҡтан, барыбер ят булып ҡалды. Петр Полтава һуғышында еңеп сыҡҡандан һуң, Аюка, рустарға ҡаршы тора алмаясағын күреп, улар менән яҡшы мөнәсәбәт урынлаштырырға булды. 1701 йылда улы Санжи Джаба 15 000 йорт ҡалмаҡты үҙе менән Жунгарияға алып киткәндән һуң, халҡы аҙайғас, ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ, Ҡырым, нуғай һәм рус араһында ҡыҫынҡы хәлдә ҡалды. 1711 йылда сәйәсәтен рустар файҙаһына борҙо. Рәсәйҙән йыл һайын 2 000 лира һәҙиә һәм ҡорал алып торорға риза булды. 10 000-гә ҡәҙәр ҡалмаҡты рус Ҡырымға буйһонған Кубань нуғайҙарына ҡаршы йүнәлтте. Ҡалмаҡтың хыянаты уның менән русҡа ҡаршы килешеү төҙөгән башҡорт, ҡарағалпаҡ, ҡаҙаҡ хандары өсөн һәләкәтле хәл ине. Бының ҡаҙаҡ хандары ғына түгел, хатта Бохара үзбәктәрен дә борсоуға һалыуын ҡаҙаҡ, ҡарағалпаҡ һәм башҡорт ханы Ҡәйеп хандың һәм Бохара хөкөмдары Әбүлфәйез хандың Төркиә солтаны Өсөнсө Әхмәткә яҙған хаттарынан һәм ебәргән илселәре аңлатыуынан белә алабыҙ. «Төркөстан хандарынан ҡаҙаҡ ханы Ҡәйеп Мөхәммәттең илсеһе Сәйет Мөхәммәтҡол бей аша Солтан ғали йәнәптәренә ебәргән хаты» тип аталған был хаттар Хазинаи Эвракта һаҡлана. Хан үҙен был хатта пайтәхете Ташкентта булған Ҡаҙағстан хөкөмдары сифатында күрһәткән. Бынан күренеүенсә, Ҡәйеп Мөхәммәт хандың 1793 йылда вафат булған Ҡәйеп хан түгел (ул Баһадир хандың улы), ә 1718 йылда Рәсәй менән бәйләнеш урынлаштырған Ир Ҡәйеп хан (Баһадир хандың атаһы) икәнен беләбеҙ. Был Ир Ҡәйеп – Кирәү (Тубырсыҡ) солтандың улы булған[250]. Ир Ҡәйеп 1700 йылда уҡ Көнбайыш Себер, Ташкент, Башҡортостан өлкәләре араһында йөрөгән каруандарҙың именлеген тәьмин иткән[251]. 1709 йылда уға

26 йәш була. Ошо Ир Ҡәйеп, йәғни Ҡәйеп хан Өсөнсө Әхмәткә түбәндәгеләрҙе хәбәр итә:

«Әүәле лә ата-олаталарыбыҙ араһында хат алышыу булған. Бынан алдағы ваҡытта изге Осман солтаны ғали йәнәптәренең әмерҙәре менән был тарафҡа ла шәфҡәт билдәһе сифатында хаттар ебәрелеп, ҡалмаҡ тайфаһына ҡаршы ғәскәр ебәреү хаҡында хәбәр ителде. Был хаҡта белгәндән һуң, үҙ ғәскәрегеҙ менән ҡалмаҡҡа ҡаршы атланырһығыҙ, тиелгән. Иҫкә алынған Хажи Әстрхандан ҡалмаҡ өлкәһе аша үткән сағында ҡалмаҡтарҙың береһе (Истанбулдан килгән әмер хаҡында) унан мәғлүмәт алып, был хәбәрҙең ысын булыуын белгән. Шул нигеҙҙә ҡалмаҡ иленән ике тапҡыр сабыуыл яһалған. Хәлдәре бик борсоулы. Тарҡаулаштылар. Ҡалмаҡтың был ике тайфаһы (йәғни Иҙелдең көнсығышында һәм көнбайышында булған өлөштәре) бер-береһе менән берләшмәһә һәйбәт булыр ине, шуға күрә ҡалмаҡ өҫтөнә ябырылырға йыйынам»[252]. Ҡәйеп хандың илсеһе Сәйет Мөхәммәтҡол бейҙең телдән әйткән аңлатмалары ла теркәлгән: «Аюка яуыздың илсеһе (йәғни Пеһливан Ҡол), солтан һарайына килеп, Аюканың итәғәтен белдереп китҡәйне. Илсе хатты мәғлүм Аюкаға ирештерҙе, ул саҡтағы ҡаҙаҡ ханы Ҡәйеп Мөхәммәт хан, иштәк һәм ҡарағалпаҡ илселәре Аюка янында инеләр. Ҡәйеп Мөхәммәт хандың илсеһе хатта яҙылған хәбәрҙәрҙе хандың үҙенә ирештерҙе, ләкин бер ни тиклем ваҡыт үткәс, иманһыҙ Аюка, антын боҙоп, рус менән (бер булып) нуғайға (йәғни Төньяҡ Кавказдағы Ҡырымға буйһонған Кубань нуғай улустарына) һөжүм итте; был һөжүмдең маҡсаты тураһында Әстрхан тарафынан килгән хажиҙарыбыҙ Ҡәйеп Мөхәммәт ханға хәбәр итте. Шул сәбәпле Ҡәйеп Мөхәммәт ханға дин ғәйрәте килеп, ул ике тапҡыр Аюкаға ҡаршы яуға сапты һәм Солтан ғәли йәнәптәренә мине ебәрҙе. Мин иһә ҡәрҙәшебеҙ татар ханы (йәғни Ҡырым ханы) менән бергәләп Дәүләте Алиәгә хеҙмәт итер инем. Әмерҙәренә тоғро ҡалам», – тип Ҡәйеп Мөхәммәт хан миңә телдән әйтергә бойорҙо[253]. Илсе Сәйет Мөхәммәтҡол бей Бағдад юлы менән килгән, имеш, ҡайһы юлдан ҡайтасағы һоралды. Шул уҡ Бағдад юлы менән[254] ҡайтырмын, тигән. Өсөнсө Әхмәттең Ҡәйеп

Мөхәммәт ханға яуап хатында 1125 йылдың рабийүл әүүәл ахыры, йәғни 1713 йылдың марты, тип яҙылған. Бохара ханы Әбүлфәйез хандың шул уҡ ваҡыттарҙа яҙған хатында ла: «Беҙгә мәғлүм булыуынса, ҡалмаҡ берләшеп, бөтә исламға дошман булды, был йөҙҙән мин дә күренеклеләребеҙҙән шәйех Ниғмәтулла әфәндене илсе итеп хозурығыҙға ебәрәм. Беҙ дин ҡәрҙәштәр, беҙҙең дошманыбыҙ булған кафырҙарҙы ҡырыу маҡсатында килешеүгә өлгәшеп, һеҙ унан, беҙ был яҡтан кафыр динһеҙҙәрҙе ҡамауға алайыҡ», – тиелгән. Өсөнсө Әхмәт үҙ яуабында был ғазауат хәбәрен ыңғай ҡаршылауын белгерткән[255].

Рәсәй хөкүмәте баш күтәреүсе башҡорттарға ҡаршы ҡалмаҡтарҙы файҙаланды. Аюка ғәскәрҙәре уларға арттан һөжүм итте. Башҡорттар боласы Дон казактары менән союздаш булыуға ҡарамаҫтан, ҡалмаҡтар казактарға ҡаршы хәрәкәт итте. Ләкин башҡорттар ҙа рус өлкәләренә һөжүм итеүҙән баш тартманы.

Ҡазан вәлийе Апраксин 1712 йылда Петрға шуны яҙған: «Беҙгә күрше мосолман мәмләкәттәрендә тыныслыҡ хаким итһә лә, өй эсебеҙҙәге дошманыбыҙ фетнәһен дауам итә. Уларҙан итәғәт көтөү файҙаһыҙ. Беҙ һәр саҡ хәүеф аҫтында йәшәйбеҙ»[256].

1715 йылда Кубань солтаны Бәхтегәрәй бине Дәүләтгәрәй, ҡалмаҡтарға һөжүм итеп, ҡеүәттәрен тамам ҡаҡшатты. Аюкаға буйһонған Едисан һәм Жимбойлоҡ нуғайҙарын да тар-мар итте һәм Царицын ҡалаһына һөжүм яһаны[257], Аюканың ҡарарғаһын (идара үҙәген) баҫып алды. Ул Әстрхандағы рус яғына сигенеп башын ҡотҡарҙы. 1715 йылда ҡалмаҡ ханы Аюка Петрға ошолай тип яҙа: «Башҡорттар, ҡырымдар, кубандар һәм ҡараҡалпаҡтар бөтәһе лә миңә дошман. Рус ғәскәрҙәре ярҙам итмәһә, беҙгә, ҡалмаҡтарға, Иҙел менән Яйыҡ араһында йәшәү мөмкин булмаясаҡ». Петр, уның был үтенесенә яуап итеп, билдәле татар бейе стольник Бахметовты 1 600 һалдат биреп Аюкаға ярҙамға ебәрҙе. Ләкин Аюканың улы Ҡапдыржап, Кубань татарҙары (нуғайҙар) һәм ҡырымдар менән аңлашып, рустарға ҡаршы сыҡты[258].

§ 29. ПЕТРҘЫҢ ТӨРКӨСТАНДЫ БАҪЫП АЛЫУ ПЛАНЫ. ҠӘЙЕП ХАН ҺӘМ БАШҠОРТТАР

Прут һуғышында Балтажи Мөхәммәт Паша ҡулынан ҡотолғас, Петр ҙур пландар менән мәшғүл булды. Һуғыш арҡаһында ҡаҙнаһы тамам бушағайны. Көнсығыштағы алтын мәғдәненә бай ерҙәрҙе ҡулға төшөрөп, ҡаҙнаһын байытырға уйланы. 1713 йылда Хужа Нәфис исемле төрөкмән сауҙагәре Әстрхандан көнсығышта, Иректе тип аталған ерҙә, бай алтын ятҡылыҡтары барлығы хаҡында һөйләгән. Петр, Хужа Нәфисте Петербурға саҡырып, мәғлүмәт алған. Ятҡылыҡтың Арал күле һәм Һырдарья буйында булырға тейешлеген аңлап, ул ерҙәрҙе ҡулына төшөрөргә ҡарарлаштырған. Был иһә Һиндостанға ла юл асасаҡ ине.

Петрҙың ниәте далаларҙа ла ишетелә. Йәғни рустарҙың башҡорттарҙы уратып алырға тырышыуы мәғлүм була. Петрҙың уйын төшөнгән башҡорт, ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ, ҡараҡалпаҡтар, Ҡәйеп хан етәкселегендә берләшеп, хәрәкәт итергә ҡарарлаштырған, һәм ҡалмаҡ ханы Аюка ла был юлы уларға ярҙам иткән. Мәсьәләгә ҡағылышлы иң тоғро һәм ышаныслы лайыҡлы мәғлүмәт Ҡәйеп хандың Истанбулға Ҡорбанбәк Күкелдаш исемле берәү аша ебәргән хатында сағылыш тапҡан. Хазинаи Эвракта (Намеи Хумайун дәфтәрҙәре, VII том, 351–352-се биттәр) һаҡланған был хат «Төркөстан хандарынан ҡаҙаҡ ханы Ҡәйеп Мөхәммәт хандың хаты» тип аталған һәм уның ҡыҫҡаса мәғәнәһе ошондай: «Был мөхлис (йәғни Ҡәйеп хан) Афрасиабтың пайтәхете булған Ташкентта тороп, үҙенең Төркөстан (йәғни Яси), Андижан, Сайрам, Ҡараҡалпаҡ һәм башҡа ҡалаларҙан ғибәрәт булған өлкәләре менән бөтә был ерҙәрен шәриғәт ҡанундарына ярашлы рәүештә уңышлы идара итеү юлында көнө-төнө эшмәкәрлектә һәм падишаһҡа (Османлы падишаһына) көнө-төнө доға ҡылмаҡта. Шулай уҡ Солтан ғали йәнәптәренә мәғлүм булһын ки, беҙҙең менән Мәскәү мәмләкәте араһында бер мәмләкәт бар, уны Иштәк (йәғни Башҡортостан) тип йөрөтәләр, һәм

уларҙың барса халҡы сөнни өммәтенән. Бынан әүәлерәк заманда виләйәттең ауырлыҡ кисереүенән файҙаланып, уны Мәскәү баҫып алғайны. Бер ни тиклем ваҡыттан бирле Рәсәйгә буйһоноп, һалым түләйҙәр. Ләкин хәҙерге көндә улар, ғәскәр туплап, дошмандың иҙеүенән ҡотолорға тырыша. Ғәмәлдә иҫкә алынған был Иштәк ҡәүемдәре беҙҙең тарафыбыҙға йөҙ тотто һәм, дин өсөн ғәйрәт сарыф итербеҙ, тине. Әгәр һеҙ беҙгә ярҙам итер булһағыҙ, үҙ мәмләкәтебеҙҙе кафыр ҡулынан ҡотҡарырға хәлебеҙҙән килер һәм, һеҙҙең менән берлек булһа, кафырҙың мәмләкәтенә һәр көн һөжүм яһарбыҙ, тинеләр. Беҙ (Ҡәйеп хан) был һүҙҙәр хаҡында уйландыҡ. Хәҙер ошо арала (Иштәк илендә) һуғыш хаҡында беҙгә яңы хәбәрҙәр килде, һәм беҙ быға бик һөйөндөк. Ваҡиға мөһим булғанлыҡтан, барыһын да һеҙгә белдереү өсөн Ҡорбанбәк Күкелдашты ебәрәм. Әмерегеҙ ни булырын беҙгә белдерерһегеҙ, күҙҙәребеҙ был илсе әйләнеп ҡайтасаҡ юлда булыр. Ул юлдан ниндәй әмер килһә, шуға ярашлы әмәлен күрербеҙ».

Өсөнсө Әхмәттең «1128 сәфәр айы уртаһы»нда (1716 йылдың 19 ғинуарында) «Төркөстан хандарынан ҡаҙаҡ ханы Ҡәйеп Мөхәммәт ханға» тип аталған яуап хатында был хан Осман дәүләтенә ҡараған бер әмир һәм дә шул дәүләт өлкәһенең вәлийе, мосолман өммәтенең һәм ҡаһарман көрәшселәрҙең етәксеһе тип танылған. Өсөнсө Әхмәттең мөрәжәғәтендә шундай һүҙҙәр бар: «Хәҙерге ваҡытта үҙ мәмләкәте эсендә барыһы ла ислам диненә ҡараған Иштәк йәмғиәте Аллаһы тәғәләнең ярҙамы менән һуңғы мәлдә ҡеүәт һәм ғәскәр туплауға өлгәшкән һәм, әүәле Мәскәү кафырҙары тарафынан баҫып алынғанлыҡтан, мәмләкәттәренең боронғо бойондороҡһоҙлоғон ҡабат яулап алыу өсөн тирә-яғындағы дәүләт хакимдарҙарынан ярҙам һәм яҡлау үтенеп хәбәр тараҡҡандар икән», – тип Ҡәйеп ханға Башҡортостандағы был һуғыштарҙа ярҙам итергә кәңәш ителгән.

Сикһеҙ ихтирамға лайыҡлы Осман императорының был самими ҡәрҙәштәрсә мөрәжәғәте барса Төркөстанда һәм далаларҙа тәрән тәьҫир ҡалдыра. Төркиә һәм Төркөстан мөнәсәбәттәренең тарихы күҙлегенән бик мөһим булған

ошо хатта Ҡәйеп хандың илсеһенә аҙаҡ сиктә хосуси илтифат күрһәтелеүе хаҡында ла әйтелгән. Хат Солтандың көнсығышта Рәсәй баҫып алыусыларынан ҡотолоу юлындағы күтәрелеште ихлас рәүештә яҡлауын, был хәрәкәттәр хаҡында хәбәр алып, ул яҡтарҙы үҙ дәүләте өлкәләре тип иҫәпләүен күрһәтә, ә был халыҡтарҙың хөкөмдарҙары (солтанға) бер-бер артлы илселәр аша мөрәжәғәт итеп, ул илселәрҙең ҡайтыр юлынан күҙ өҙмәй көтөп тороуҙары күренә. Башҡорттар хаҡында ла «Алла ярҙамы менән улар хәҙер ғәйрәттәре артып, ҡеүәттәре һәм ғәскәрҙәре күп бер ислам йәмғеһе» тип, уларға «боронғо мәмләкәттәрен ҡотҡарыу юлында» булышлыҡ итергә кәңәш бирелгән.

Был бер-беренә ихлас ҡәрҙәшлек мөнәсәбәттәренең һәм ярҙам ҡулы һуҙыуҙың ыңғай һөҙөмтәһе ҡыҫҡа ваҡытта уҡ һиҙҙерә. Ҡәйеп хандың илсеһе Ҡорбанбәк Күкелдаш Истанбулда булған саҡта уҡ Рәсәй батшаһы Петр ғәскәрҙәре Хиуаға һөжүм итә башлай. Петр, Иректе тирәһен баҫып алыу өсөн, бер тарафтан Хиуаға, икенсе тарафтан Себерҙән Һырдаръя йылғаһы башына ғәскәр ебәреп, был ерҙәрҙе Рәсәйгә ҡушырға ҡарар иткән. 1715–1716 йылдарҙа батша Әстрхандан ике тапҡыр Хәзәр диңгеҙе һәм Манғышлаҡ юлынан Хиуаға христиан диненә күскән Кабарда мырҙаһы Дәүләт Гәрәй Бекович, уның ҡәрҙәштәре Суйунч мырҙа менән Аҡ мырҙа һәм Заманов исемле христиан диненә күскән, Хиуа тарихтарында «губернат» тип аталған татар етәкселегендә күп төрлө ҡеүәтле ғәскәри төркөмдәр (4 000 йәйәүле, 1 000 гвардия кавалерияһы, 2 000 казак, 400 моряк һәм башҡалар) ебәргән. 1717 йылда Ҡырым шаһзадаһы Бәхтегәрәй бине Дәүләтгәрәй (йәғни Тиле Солтан) Иҙел йылғаһының көнбайышында Аюка хандың идара үҙәгенә һөжүм итеп, уны тар-мар итә һәм Әстрхан рустарына ҡушылырға мәжбүр була. Был хан рус сығанаҡтарында Александр Бекович Черкасский тигән христиан исеме менән билдәле мырҙа менән көрешкән. Ләкин Аюка хан рустың Хиуаны баҫып алып нығыныуы үҙе өсөн ҡурҡыныс тыуҙырыуын аңлай. Шуға үҙ илсеһе Ачинсен Кошук аша һәм башҡорттар ярҙамында Хиуа хөкөмдары Ширғази ханға

рустарҙың планы һәм Бекович хәрәкәте тураһында хәбәр ебәрә. Аюкаға буйһонған Дарчи солтан да рустарҙың ниәтен Хорезмдағы Ҡуңғрат һәм Найман ҡәбиләләренең бейҙәренә белдерә. Суҡынған Черкес мырҙаһы, үҙен мосолман күрһәтеп, Дәүләт Гәрәй тип танытып килә һәм ханлыҡҡа рустарҙан дуҫлыҡ сәләме килтергән кеше сифатында Ширғази ханға илселәр һәм хаттар ебәрә. Ширғази ҙа, уның христиан ҡиәфәтен белмәмешкә һалышып, мосолман һәм ғәзиз мосафир итеп ҡабул ҡыласағын, ләкин мәмләкәтендә ҡала һәм ҡасабалар бәләкәй булыуына һылтанып, Черкес бей командаһындағы рус ғәскәрҙәрен, Хиуа сығанаҡтарына күрә, иҫәбе 30 меңгә еткән был ят баҫып алыусыларҙы төрлө ҡалаларҙа мосафир итәсәген белдергән һәм Черкасскийҙы ла ышандыра алған. Хиуала хан һарайында мосафир булған Бекович һәм бүтән ҡалаларҙа туҡталған башҡа айырым хәрби частар 1717 йылдың сентябре башында бер төндә тулыһынса юҡ ителгән. Өсөнсө Әхмәттән хат алған Ҡәйеп хан Ширғази менән берҙәм була. Шуға күрә һуңынан хатта уның ейәне Ҡәйеп хан бине Баһадир рустар менән сәйәси мөнәсәбәткә ингән саҡта Хиуалағы был үлтерештең насар һөҙөмтәләренән ҡурҡып эш иткән[259].

Ир Ҡәйеп исеме менән мәшһүрлек ҡаҙанған, Ташкент һәм Һырдарья тарафында йәшәп тә, Хиуа һәм башҡорттар өҫтөнән хөкөмдарлыҡ иткән ошо Ҡәйеп тарафынан һижри буйынса 1127 йылдың зөлкағиҙә айында, йәғни 1715 йылдың 9 октябренән 27 ноябренә ҡәҙәр, Хиуала хан һарайы янындағы бер мосафирхананың сығымдарын түләү өсөн вакуфҡа тапшырылған ерҙең вакуфнамәһе (документы) Мугла ҡалаһы китапханаһында 581-се һандағы мәжмүғәлә 238–239-сы биттәрҙә теркәлеп һаҡланған (был документ хаҡында алда ла һүҙ булыр). Осман дәүләте сығанаҡтарында «Мөхәммәт Баһадир хан» исемле бер Хиуа ханының һижри буйынса 1133, миләди буйынса 1720 йылда Истанбулға ике тапҡыр илсе ебәреүе, һижри буйынса 1126, миләди буйынса 1714 йылда Рәсәй менән дуҫлыҡ килешеүен имзалаһа ла, һижри буйынса 1130, миләди буйынса 1718 йылда Рәсәйҙән Хиуаға ебәрелгән ғәскәрҙе юҡ итеүе телгә алына[260].

Был ваҡиғалар ҙа Ҡәйеп ханға ҡарай. Һәр хәлдә ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйер 1732 йылда Рәсәй дәүләтенең хакимиәтен ҡабул иткәнгә ҡәҙәр «Ир Ҡәйеп» тигән исем менән милләттең хәтерендә ҡаһарман сифатында һаҡланған был зат, Төркиә менән тығыҙ бәйләнештә булыу менән бергә, башҡорттарҙың Рәсәйгә ҡаршы баш күтәреүҙәрен дә яҡлаған, ҡалмаҡ баҫып алыусыларына ҡаршы торған һәм бөтә Азия масштабында сәйәсәт йөрөткән бөйөк бер хөкөмдар булған.

Петр шул уҡ йылдарҙа Пухгольц исемле бер офицер етәкселегендә Иртыш йылғаһы буйлап Алтуни Пул Эркети исемле ергә ғәскәр ебәргән. Батша, Бекович шул тирәлә, тип уйлап, Пухгольцҡа Һырдарья йылғаһының башында Бекович ғәскәрҙәре менән берләшергә әмер бирә. Шул рәүешле Арал күле, Иртыш, Һырдарья буйы, бөтә Ҡаҙағстан рус ҡулына төшөп, ҡалмаҡ һәм башҡорттар рус ҡамауында ҡаласаҡ ине. Ләкин Пухгольц был Эркетины көнбайышта түгел, ә көнсығыш Төркөстандағы Яркент ҡалаһы тип уйлаған һәм үҙе юлда төҙөгән бер нығытмала ҡалмаҡтар һөжүменә дусар булып, 4 700 кешелек ғәскәренән ҡалған 700 һалдат менән көскә ҡотолоп, Себергә кире сигенгән.

Шул уҡ ваҡытта Төркиә хөкүмәте Ҡырым менән Иҙел араһындағы территорияла актив хәрәкәт итә. Ҡырымдың мәшһүр ҡаһарманы Бәхтегәрәй Солтан менән берлектә Осман дәүләте һалдаттары ла ҡатнашҡан был һөжүм хаҡында Рәсәй сит ил эштәре вәкиле Остерманн 1736 йылдың 12 апрелендә хөкүмәткә тапшырған нотаһында ентекле рәүештә һүҙ йөрөтә. Уның бәйнә-бәйнә яҙыуына ҡарағанда, 1716 йылда «Татар тайфалары менән Осман ғәскәрҙәре һәм Аҙаҡ пашалары» Воронежды, Дмитриевты, Харьковты, Изюмды һәм Дон (Тен) йылғаһы буйындағы Рәсәй ҡәрйә һәм ҡалаларын баҫып алып талай. 1717 йылда иҫкә алынған Солтан (йәғни Бәхтегәрәй Солтан) татар, Осман ғәскәре, Аҙаҡ пашалары менән бергә Мәскәү еренә инеп, Царицын (хәҙерге Сталинград), Пенза, Сембер (Симбирск), Саргов (Саратов, Һарытау), исемдәрен яҡшы уҡып булмаған тағы ике ҡала һәм ҡасабалар янына килеп, нисәмә ҡәрйәне баҫып ала, 30 000-гә ҡәҙәр русты әсир төшөрә, 1718 йылда шул

уҡ Солтан (йәғни Бәхтегәрәй Солтан) Черкесск ҡалаһын баҫып алырға килеп, ул тирәләге казак һәм ҡалмаҡтарҙы әсир итә, Кубань татарҙары менән Осман ғәскәре ошо уҡ йылда Харьков менән тағы бер ҡаланы баҫып ала[261]. Башҡорттар ара-тирә килеп баҫып алған был Пенза, Сембер, Һарытау сиктәрендә Ҡырым һәм Кубандағы Сыңғыҙ хан нәҫеле принцтары менән Осман ғәскәрҙәренең берҙәм хәрәкәте Башҡортостандағы күтәрелешкә ғәмәлдә булышлыҡ иткән. Башҡорттар һәм татарҙар араһында шул быуаттан башлап сабыйҙарға «Бәхтегәрәй» исеме бик йыш бирелеүе тап ошо тарихи ваҡиғаларға бәйле, йәғни ул өлкәләрҙә халыҡтың азатлыҡҡа ынтылыу хәрәкәтенең бер билдәһе булыуы шикһеҙ.

Тик был заман шәреҡтә хөкөм һөрөүсе ҡалмаҡтар тыуҙырған хәүеф бермә-бер артты. Хөкөмдарҙары Сивен Рабтан, Ҡытай ғәскәрҙәренән еңелеп, үҙ ҡалмаҡтары менән бөтә шәреҡ, Ҡаҙағстан далаларын баҫып алды. 1720 йылда ҡалмаҡ ғәскәрҙәре ҡаҙаҡ хандарынан Ҡәйеп хан идараһында булған Сайрамды биләне. Ҡәйеп хан 1718 йылда уҡ Энгюз йылғаһы янындағы һуғыштарҙа ҡалмаҡтарҙан еңелеп, ике һалдаты менән пәйтәхете булған Төркөстан (Ясы) ҡалаһына ҡайта. 1723 йылда ҡалмаҡтар Ташкентты ҡаҙаҡтар ҡулынан тартып ала. 1716 йылда Өсөнсө Әхмәткә яҙған хатында Ҡәйеп хан Фирғәнәләге Андижан менән ул заман идара иткән. Мин ырыуы бейҙәре уға буйһоноуы хаҡында хәбәр иткән. Петр ҙа, көнбайыш ҡалмаҡтарын алдап, үҙенә тоғро ҡалдырыу маҡсатында, мөмкин булған бөтә сараларҙы күрҙе, 1720 йылда Петр, Иран походына сыҡҡас, Әстрханда Аюканы үҙе янына саҡырып, уға теүәл аудиенция бирә, һый мәжлесе ойоштора. Ҡарт Аюка үлер алдынан тәхетенең Рәсәйгә тоғро буласаҡ йомшаҡ холоҡло улына күсеүен тәьмин итте. Көнсығыш ҡалмаҡтарҙың баҫып алыуы арҡаһында хәлһеҙләнгән Ҡәйеп хан да башҡорттарҙың эшенә бүтән ҡатнашмаҫ булды. Был ханды ул дәүерҙә Хорезм виләйәте тирәһендә генә күрәбеҙ.

1720 йылдан һуң Петрҙың вәлиҙәре һәм башҡа юғары хеҙмәткәрҙәре Башҡортостанда ныҡлап нигеҙләнеү маҡсатында мөләйем сәйәсәт үткәрергә тырышты. Шуларҙан Петр канцлерының улы полковник граф Головкин башҡорт күренеклеләрен Өфөлә йыя һәм уларҙың «әүәлге гонаһтар, бигерәк тә ҡарағалпаҡтар менән берләшеп, хаин Алдарға эйәреп, бола күтәреү кеүек ҙур гонаһтары» ғәфү ителеүен белдерә һәм «башҡорттар, ана шул Алдар һәм ҡарағалпаҡтар менән бергә меңдәрсә ғәскәр туплап, Өфө виләйәтендәге рус ауылдарын, мордва, сирмеш һәм башҡа яһаҡлы ауылдарҙы үртәне»[262], – тип әйтә. Головкин рус золомонан ҡасып Башҡортостанға һыйынған татарҙарҙан һәм сыуаштарҙан 2 271 кешене кире Ҡазан виләйәтенә күсергә мәжбүр итте. Бында иҫкә алынған Алдар ҙа, юғарыла иҫкә алынған Исәкәй улы Алдар ҙа, ҡарағалпаҡ ханы Ҡәйеп Башҡортостанға алып килгән ғәскәрҙең башында торған кеше лә, 1709 йыл ваҡиғаларында был ханды эйәртеп алып килеүсе, ләкин исеме иҫкә алынмайынса тик «башҡорт юлбаҫарҙары башлығы» тип аталған зат та ошо бер үк Алдар булған.

Иҫкә алынған Головкин 1720–1722 йылдарҙа Башҡортостан картаһын төшөрә. 1722 йылда ҡаҫҡын татарҙар менән сыуаштарҙан 19 815 кешене Ҡазан яғына күсергә мәжбүр итте. 1724 йылда башҡорттар үҙ мәмләкәтенә ҡасып килеүселәр хаҡында хәстәрлек күргән һәм ҡаҫҡын татарҙарға: «Ҡазан виләйәтендә нисек йәшәрһегеҙ,.. яҡын арала Рәсәйгә ҡаршы быға тиңе булмаған һуғыштар булырға тора, Себер һәм Яйыҡ казактары ла беҙҙең менән бергә буласаҡ», – тигәндәр. Ғәмәлдә улар рустарға яһаҡ түләгән татарҙарҙы был бурыстан ҡотолдорорға тырышҡандар. Башҡорттар шул йылда Өфө виләйәтендәге Бәрҫеүән күле янында ҡоролтай уҙғара. Алдар тархан 700 кешеһе менән, Сәйет баһадирҙың 1707 йылда ҡырғыҙҙарға ҡасып киткән улы 500-гә яҡын ҡырғыҙ менән ошо ҡоролтайға килгән. Һәр тарафтан күл янында йыйылған башҡорттар һәм татарҙар Өфөгә һөжүм итергә ҡарарлаштыра[263]. Был хаҡта хәбәр итеүсе рус хеҙмәткәре: «Беҙҙең батшабыҙ Себер һәм Камчатка аша Америкаға юл булыу-булмауын асыҡлау менән мәшғүл, ә илбаҫар башҡорттар уға ҡул күтәрә», – тип яҙа. Петр был юлы ла

башҡорттарға ҡалмаҡтарҙы ҡаршы ҡуйҙы. 1724 йылдың февралендә ҡалмаҡ ханы Аюка үлә. Урынына Петр тарафынан тәғәйенләнгән Доржа рус әмере буйынса башҡорт һәм ҡарағалпаҡтарға ҡаршы көрәште. Ул хатта ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙ һәм башҡорттарҙың берләшкән ҡеүәтен Әстрхан виләйәтендәге Үҙән йылғаһы буйындағы һуғышта еңгәс, 415 үлектең ҡолағын киҫеп, Әстрхан вәлийе Волынскийға килтергән[264]. Ләкин 1725 йылда ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙ һәм башҡорттар Яйыҡ йылғаһы буйында берләшеп, ҡалмаҡтарға һөжүм итә. Боронғо рус раскольниктарының рәйесе Генин да башҡорттар менән берҙәм була. Ләкин башҡорттар, ҡалмаҡтар менән рустар араһы боҙолоуҙы һиҙгәс, яңынан ҡалмаҡтарға барып дуҫлыҡ тәкдим итер булғандар. 1727 йылда башҡорт рәйестәре, яңы ҡалмаҡ хакимы Дундук Омбоға килеп: «Һеҙ Рәсәйгә ҡаршы көрәш башларға теләйһегеҙ. Ысын булһа, беҙ ҙә һеҙгә ҡушылырға әҙербеҙ. Беҙҙе союздаш сифатында ҡабул итегеҙ», – тигәндәр. Был хаҡта хәбәр алған рустар башҡорттарға ҡарата яңынан мөләйем сәйәсәт үткәрә башлай[265]. Дундук Омбо 1731 йылда Төркиә подданныйлығын ҡабул итә, тәүҙә Төркиәгә 11 000 йорт ҡалмаҡ буйһонһа, 1728 йылда 28 000 йорт буйһона. Дундук Омбо тарафынан Төркиәгә ебәрелгән илселәр араһында был юлы ла иштәктәр булыуы күренә. Ләкин рустар 1735 йылда буласаҡ һуғышта Дундуктың османдар яғында булыуына ҡаршы эш алып барҙылар. Шул рәүештә 1707 йылдан башлап 17 йыл дауам иткән башҡорт күтәрелеше Петрҙың ыңғай сәйәсәте һөҙөмтәһендә тынысландырылды. 1728 йылда Йәнсура улы Йәнәй етәкселегендә бер башҡорт күренеклеләре һәйәте Петербургка килеп, рус воеводаларына шикәйәт итеп, низағлы мәсьәләләрен солох юлы менән хәл итә. Был талаптарға иғтибар йөҙөнән Петр «Дүрт юл башҡорттары»н 1729 йылда Ҡазан вәлилегенән айырып, Өфөнө үҙәк итеп, айырым виләйәт төҙөтә. Ләкин 1735 йылда Рәсәй – Төркиә һуғышы башланыр ваҡытта рустар Башҡортостан менән Ҡаҙағстан араһында тимер пәрҙә ҡорорға булды. Быға ҡаршы яңы күтәрелеш башланды, ул иһә «Аҡай, йәиһә Килмәк абыҙ күтәрелеше» тип аталды.

§ 30. БЫЛ ДӘҮЕРҘӘ БАШҠОРТ ИЛЕНЕҢ ЭСКЕ ХӘЛЕ

Рустар, 1586 йылда Һамар һәм Өфөлә үҙ ныҒытмаларын төҙөп, Көнбайыш Себерҙә Күсем хан биләмәһен юҡ иткәс, бөгөнгө Һамар – Силәбе тимер юлы һыҙығының төньяҡ тарафындағы башҡорттар рус идараһына инде. 1649 йылда Юрматы башҡорттары ла буйһонғас, рустар Өфөнөң көньяғында Табында ныҒытмалар һәм рус ауылдары барлыҡҡа килтерҙе, шул заман көньяҡ-көнсығыш Башҡортостанда ла, исем өсөн генә булһа ла, хакимиәт булдырҙы. Был мәлдә Башҡортостандың Рәсәйгә буйһоноуы тик номиналь формала ине, билдәләнгән түләмдәр ҙә ғәйәт әһәмиәтһеҙ символик рәүештә булды. Ошоларҙың бәғзеләрен дәлилләп үтәйем: Петр 1722 йылда «Башҡорттар араһында рус шымсылары булдырыу» эшен тыйҙы, сөнки башҡорттар был шымсыларҙың кемлеген аңлап, уларҙы төрлө улустарҙан ҡыуып сығарғандар. Шул уҡ йылда һәр ерҙә Рәсәй үҙ тәьҫирен көсәйткәндә «сиккә яҡын булғанлыҡтан башҡорттарҙан ғәскәр һәм һалым алыу хаҡында фарман» сыҡты. Петр 1724 йылда Әстрхан һәм Өфө виләйәте башҡорттарынан һалым түләтеүҙе һәм үҙ ирке менән килгәндәрҙе ғәскәргә алыуҙы тәртипкә индереү буйынса фарман иғлан итте. Ләкин башҡорттар күп ерҙә быға ҡолаҡ һалманы. Өҫтәүенә, 1725 йылда һалдатлыҡтан, яһаҡтан һәм дини эҙәрләүҙән ҡасҡан Ҡазан татарҙары башҡорт өлкәһенә күсеп килгәйне. Шул уҡ 1725 йылда Башҡортостанға һыйынған 3 892 мосолмандың тик 92-һен рустар үҙ мәмләкәтенә, йәғни Ҡазанға, кире ҡайтара алды. Башҡорттар уҫал булғанлыҡтан, рустар уларҙы үҙаллылыҡтан мәхрүм итә алмай ине. 1649–1735 йылдар араһында үткән 86 йыл эсендә көньяҡ-көнсығыш Башҡортостандың Өфө һәм Табындан көньяҡ өлөшөндә эске мөхтәриәт көслө ине әле. Рус өгөтләүенә алданып, Рәсәй ғәскәренә ҡушылғандар иһә быға тик үҙ ихтыяры менән риза булғандарҙан, йәиһә һәр төрлө мажара эҙләүселәрҙән генә тора ине. Петр II заманында, 1728 йылда рус воеводалары идараһында булған башҡорттар хаҡында хатта «башҡорт-

тарға золом эшләмәү, уларҙан аманат алыуҙы туҡтатыу», ә 1729 йылда «башҡорттарҙан һалым йыйыу эшенә инсафлы һәм киң күңелле, аныҡ фекер йөрөтөүсе һәм шәфҡәтле хеҙмәткәрҙәр ебәреү» хаҡында фармандар сыҡты. 1734 йылда башҡорттар өсөн Ырымбурҙа махсус хакимиәт асылды, был хакимиәт һәйәт (комитет) рәүешендә ойоштоҙолоп, өс хакимдың икеһе башҡорт һәм береһе рус яғынан һайланған, был өсөнсө ағза итеп битараф кеше тәғәйенләнгән. Шул уҡ йылда башҡорттарҙың тархандарын дәфтәрҙәргә теркәү фарманы бирелде. Был көнгә ҡәҙәр башҡорт тархандары, бигерәк тә көньяҡ-көнсығыш Башҡортостанда булғандары, рус тарафынан танылып регистрацияға алынмағайны. 1734 йылда Илектә сығарылған тоҙ хөкүмәт монополияһына алынғас, тоҙ өсөн башҡорттарҙан аҡсалата байтаҡ ҙур түләм талап ителде, шуға күрә башҡорттар был сараларҙы үҙҙәренең хоҡуҡтарына һәм хөрриәтенә ҡул һуҙыу тип аңланы. Ырымбур ҡалаһын төҙөй башлауҙан әүәл үк ғәскәрендә үҙ ирке менән хеҙмәт итеүсе тархандар булған хәлдә лә, Юрматы улусы үҙәге Һикәҙе йылғаһы буйындағы Хажи мәсете исемле ерҙә йыйын – халыҡ ҡоролтайы тупланды. Боронғо хандарҙан Күсем улдары, ҡаҙаҡ хандарынан Ҡәйеп хан һәм уның улдары төрлө күтәрелеш һәм яу ваҡыттарында дөйөм хәрби етәксе һәм хакимдар сифатында танылһа ла, тыныс дәүерҙә был принцтарҙың Башҡортостандағы хакимиәте номиналь рәүештә ҡала ине. Йәғни хандар бөтә башҡорт өлкәһендә танылған дөйөм бер хөкүмәт ҡорманы, һәр улус үҙ тарханына һәм бейенә буйһондо. Ҡазан вәлийе Апраксин 1709 йылда Петрға ебәргән рапортында башҡорттар тураһында ошолай тип яҙа: «Был мәлғүн башҡорттар күмәк, һуғышсан һәм ғәскәри бер милләт. Ләкин баштары боҙоҡлоҡтан, һис юғында Дон казактарындағы кеүек булһа ла, барыһы ла таныған дөйөм бер атамандары ла, эштәре хаҡында мөрәжәғәт итерлек дөйөм бер үҙәктәре лә юҡ»[266]. Башҡорттар ғөмүми бер «атаман»ға буйһонмауға ҡарамаҫтан, «Хажи мәсете»ндәге йыйын уларҙың хөкүмәте ине. Рустарға төбәп яҙылған документтар унда йыйылған «ете ырыу бейҙәре» исеменән

ебәрелер булған. Абылай хан рус ҡағыҙҙарында «башҡорт ханы» тип аталған кеүек, Кесе хан да (йәиһә солтан) «башҡорт ханы» тип аталған[267]. Юрматы улусы 1649 йылда рус хакимиәтен бәғзе шарттар нигеҙендә ҡабул итһә лә, ебәргән яҙыуҙарында улар үҙҙәрен мөхтәр, йәғни ярым үҙ аллы өлкәнең хужалары кеүек мөрәжәғәт итә. Мәҫәлән, Нуғай юлы башҡорт бейҙәренең Өфөләге рус воеводаһы кенәз Волконскийға 1663 йылдың 16 ноябрендә яҙған хаты беҙҙең көнгә тиклем һаҡланған. Унда башҡорттар үҙҙәренән батшаға ебәрелгән һәм батшанан уларға килгән «илселәр» хаҡында яҙғанда, «персона нон грата» булған әҙәмдәрҙең илсе итеп ебәрелмәҫкә тейешлеге тураһында һүҙ алып бара һәм «был шарттар ҡабул ителмәгән тәҡдирҙә беҙ һеҙгә ҡарата дошмандарса эш алып барасаҡбыҙ, асыуланыш булмаһын» тип иҫкәртә[268].

§ 31. КҮСЕМ УЛЫ АҠАЙ, АЛДАР ТАРХАН ҺӘМ КИЛМӘК АБЫҘ ХӘРӘКӘТТӘРЕ

Петр I Полтава янында еңеүгә өлгәшкән 1709 йылдан алып уның ҡыҙы Елизавета тәхеткә ултырған 1741 йыл араһында көнсығыш Рәсәйҙәге төрк һәм башҡа мосолмандар тамам ҡоллоҡ хәленә төштө. Петр, швед һуғышында еңгәс, Ладога һәм Вышний Волочок каналдары менән Балтиканан Хәҙәр диңгеҙенә караптар йөрөтөү юлын асып, Хәҙәрҙе рус диңгеҙенә әүерелдерергә ҡарар итте. Үҙе Волга буйлап кәмәләрҙә Хәҙәргә етеп, Дербентка тиклем килде. 1723 йылда Ирандан Баҡы, Гилян, Мазандаран һәм Астрабадты тартып алыуға өлгәште. Петр II заманында 1728 йылда Себер юлы аша Ҡытай менән дипломатик мөнәсәбәт булдырылды. Ҡытайҙағы Мин династияһының Ҡанхси исемле бөйөк императоры (1663–1723) Урта Азияны биләү хәрәкәте башлай. 1662 йылда 100 миллион кеше тәшкил иткән ҡытай халҡы 1741 йылда 143 миллионға барып етә. Был иһә уларҙы башлыса төньяҡ-көнбайышҡа таралыу мәжбүриәтенә килтерә. Урта Азияла ҡеүәтле дәүләт ҡорған ҡалмаҡ

хөкөмдары Сивен Рабтан (1697–1727) Ҡытай ғәскәрҙәре баҫымы арҡаһында, Монголстанды ҡалдырып, көнбайышҡа сигенде һәм 1714 йылда Илек йылғаһы буйында ерләште, 1720 йылда барлыҡ Һырдаръяны һәм 1723 йылда Ташкент ҡалаһын баҫып алды.

Беренсе Ҡәйеп хандың атаһы Тубырсыҡ әле 1695 йылда уҡ Һырдаръя буйындағы Ясаны үҙәк итеп, Кесе Йөҙ ханы вазифаһын үтәй ине. Ә Беренсе Ҡәйеп хан иһә бөтә Һырдаръя буйы һәм ҡарағалпаҡ иле менән идара итте. 1724 йылда был тирәне ҡалмаҡ ханы Сивен Рабтан яулап алғас, Ҡәйеп хан Яса (Ясы, Йесе тип тә әйтәләр), Сауран һәм Ташкентты баҫып алыуҙан һаҡлап ҡалды[269]. Истанбулға Өсөнсө Әхмәткә яҙған хатында ла Яса (Төркөстан) иле Ташкентты ул үҙенең пайтәхете сифатында иҫкә алған. Шул уҡ ваҡытта, Сивен Рабтан Һырдаръя буйында көслө ҡалмаҡ ғәскәре менән ерләшкәс, Ҡәйеп хан Хиуаға күсенде. Ҡарағалпаҡтар менән Күсем нәҫеле Ҡәйеп хан бине Ишем (бине Хәсән) идара итте[270].

Бөтә ҡаҙаҡ хандары һәм ырыуҙары үҙ тарихтарында «Аҡ табан шубурунду», йәғни «милләт ялан аяҡ ҡасырға мәжбүр булып, таҙа аҡ табандарыбыҙ ҡыҙыл ҡанға буялған көндәр» тип тасуирланған һәләкәт дәүере башланды. Сивен Рабтандың хәләфе булған Галдан-Цэрэн (1727–1745), ҡытайҙарҙың уңышҡа өлгәшеүе һөҙөмтәһендә Көнсығыш Төркөстан һәм Көнбайыш Монголстандағы ерҙәрен юғалтып, Ҡаҙағстанға һәм Етеһыуға күсте. Ҡаҙаҡ хандарын Рәсәй үҙенең юғары хакимиәтен танырға мәжбүр итте. Кесе Йөҙ ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйер ҙә 1732 йылда Рәсәйгә буйһонорға булды. Шулай итеп, Иҙел һәм Яйыҡ тарафтарының рустан ҡотолоу өмөттәре киҫелде.

Әммә башҡорттар был юлы ла ҡаушап ҡалманы, һуңғы сиккә тиклем ҡаршы торорға, тигән ҡарарҙарына тоғро ҡалды. Рустар үҙ хәлен нығытыу маҡсатында Рәсәй хакимиәтен ҡабул иткән ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйерҙә: «Һиңә үҙ ҡәбиләләрең һәм дошмандарың өҫтөнән хакимлығыңды тәьмин итеү өсөн ҡала төҙөп бирәйек», – тип ышандырып, башҡорт менән ҡаҙаҡ араһына Яйыҡ йылғаһы буйында

нығытмалар ҡора башланы. Беренсе итеп Үр йылғаһы Яйыҡҡа ҡойған ерҙә ҡала бина итергә тейештәр ине. Хан рус мәкеренә алданды, тәкдимде ыңғай ҡаршыланы, быны хатта ҡәбиләләр өҫтөнән үҙ йоғонтоһон тәьмин итеүҙә файҙаһы булырына өмөтләнеп, шатланып ризалыҡ бирҙе. Башҡорттар иһә Яйыҡ буйында ҡалалар төҙөлөүҙең нимәгә алып барасағын, быны һөҙөмтәһендә үҙҙәренең һәр тарафтан рус ҡалалары менән ҡамап алынасаҡтарын бик яҡшы аңлай ине[271]. Шул заманда башҡорт вәкиле сифатында Петербургта булған Түләкәй улы Тоҡсура башҡорттар араһында йоғонтоһо ҙур булған Байлар ырыуы түрәһе Килмәк Абыҙға ебәргән йәшерен хатында был төҙөлөшкә юл ҡуймаҫҡа кәрәклеген иҫкәрткән. Абыҙ тип ул заманда уҡый-яҙа белгән менәүәр әҙәмгә әйткәндәр, йәғни «баҡшы» тигәнде аңлата[272]. Килмәк Абыҙға яҙған хатында Түләкәйҙең рустар башҡорттарға ҡаршы үткәрәсәк яңы сәйәсәттең асылын ни рәүешле аңлатыуын белмәһәк тә, был хаттан яңы сәйәсәттең Башҡортостанды көньяҡтан һәм көнсығыштан рус нығытмалары менән ҡамауға йүнәлтелеп, ул планды тормошҡа ашырғанда иң мәрхәмәтһеҙ саралар ҡулланыласағы хаҡында белдереүен күрәбеҙ.

1732 йылда ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйер Рәсәйҙең юғары хакимиәтен танып, рустар 1735 йылда Яйыҡ йылғаһы бороло-шонда Ырымбур (Орск) нығытмаһы төҙөгәнгә тиклемге рус-башҡорт мөнәсәбәтенә килгәндә, хәҙерге Һамар – Өфө – Златоуст тимер юлы һыҙығының көньяғында башҡорттар үҙ мөхтәриәтен һаҡлап килде, ә был һыҙыҡтың төньяғында улар Рәсәй менән тығыҙ бәйләнеш хәлендә булды. Көньяҡтағы башҡорттарҙың рус менән мөнәсәбәте «илсе»ләр алышыу аша тормошҡа ашырылды. Алдар тархан һәм Күсем кеүек бейҙәр байтаҡ ваҡыт Рәсәй менән һуғыш хәлендә булғандан һуң батшаның юғары хакимиәтен танып вассалдар сифатында рус вәлийенә, хатта Петербургҡа барған осраҡтарҙа әүәлге яу-дау мәлдәрендә ҡылған эштәре, мәҫәлән, рустарҙы әсир итеп Хиуаға һәм Иранға һатыуҙары, Хиуанан, Төркөстандан «хан» килтереүҙәре өсөн яуап тотмай ине. Алдар тархан 1732 йылда ла Әбелхәйерҙең ризалығы

буйынса уның илселәре менән берлектә башҡорттарҙың вәкиле сифатында Петербургҡа барып килә. Анна һәм Петрҙың ҡыҙы Елизавета заманында был сәйәсәт тамырынан үҙгәрҙе: Башҡортостанды һәм Көнбайыш Ҡаҙағстанды тамам Рәсәй виләйәттәре хәленә килтереү өсөн Башҡортостандың төньяҡ, көнбайыш, көньяҡ һәм көнсығышында тотош нығытмалар теҙмәһе төҙөү ҡарарлаштырылды. Был эште тормошҡа ашырыу өсөн рустарҙың иң беренсе география ғалимы булған Иван Кириллов, беренсе тарихсылары Татищев һәм Петрҙың Истанбулдағы илсеһе Неплюев менән уның ҡуштаны Тевкелев, экспедиция һәм комиссия сифатында ҙур ғәскәри көс һәм бай финанс менән тәьмин ителеп, Башҡортостанға ебәрелде. Кириллов Европала диңгеҙ флоты эштәренә уҡыған картограф ине. Рәсәй атласын һәм «Бөйөк Рәсәйҙең данлыҡлы хәле» исемле китап сығарған, «Икенсе Камчатка экспедицияһы»на етәкселек иткән бик эшлекле бер белгес һәм дипломат булған. Татар мырҙаларынан Ҡотломөхәммәт Тевкелев та, Кириллов кеүек үк, Петр һәм уның ҡыҙҙарының һөйөклө һәм ышаныслы тип иҫәпләгән ярандарынан. Рәсми рәүештә христиан диненә күсмәһә лә, Петр янында хеҙмәт иткән сағында уны русса Алексей Иванович тип йөрөткәндәр. Устюгов уны христианлыҡ ҡабул иткән тип иҫәпләй[273]. Ул үҙе ҡаҙаҡ, ҡырғыҙ, башҡорт телдәрендә бик яҡшы һөйләшкән бер хатип. Петрҙың Дербент сәфәрендә ҡатнашып, Кавказдың мөнәүәр мосолмандарын батша яғына ауҙарыу юлында уңыш ҡаҙана. Дербент тарихы тураһында мәшһүр әҫәр яҙып, Петрға тәҡдим итә. Ҡаҙаҡтар уны рус шымсыһы тип үлтерергә ниәтләгәс, һүҙ оҫталығы арҡаһында ҡотолоп ҡала алған (Левшин, II, 100-сө бит). Тевкелев Петрҙың бик ышанған хәрби эшмәкәре була һәм генерал дәрәжәһенә үрләтелә. Уның Ҡазан һәм Зөя (Свияжск) виләйәтендә ауылдары, мосолман татар һәм типтәрҙәрҙән торған ҙур биләмәләре була. Бәғзе туған-тыумасаһы христианлыҡҡа күскән (Мат. Тат., 282-се бит). Шундай уҡ татар мырҙалары иҫәбенән булып, поместьеларын һаҡлап ҡалыу маҡсатында христианлыҡ ҡабул иткән Аксаков исемле мырҙаларҙың купчий

ҡағыҙы «татарса» яҙылған (Мат. Тат., 417-се бит). Тимәк, улар әле боронғо Ҡазан хандары заманынан уҡ поместье хужаһы булған мырҙалар, XVII быуатта уҡ батша ғәскәрендә хеҙмәт иткәндәр. Ҡотломөхәммәт Тевкелев ҡарағалпаҡтар араһында батша аҡсаһына мәсеттәр төҙөткән, йома намаҙҙарына йөрөгән. Шул уҡ ваҡытта Неплюев Петербургҡа киткән ваҡытта Ырымбурҙа вәли вазифаһын атҡарған һәм мосолмандарға ҡаршы төрлө золом ҡылған.

Татищев – иҡтисадсы, индустрия үҫтереүсе. Күп ерҙә мәғдән эшкәртеүсе һәм башҡа фабрикалар ҡорҙо. Ихтимал, ул да сығышы буйынса татар нәҫеленән киләләр. Ырымбур виләйәтендә вәли булды, уны был урында сығышы нуғай мырҙаларынан булған Урус бәктең христианлыҡ ҡабул иткән ейәндәренән кенәз Урусов алмаштырҙы. Кириллов 21 нығытма һәм ҡала бина итте. Урусов урынына килгән Неплюев иһә 70-кә ҡәҙәр ҡала төҙөнө. Бөтә был ғәйәт ҙур эш 1734–1758 йылдар араһында 20 йылдан ашыу ваҡытта башҡарылды.

Аҡай Алдар тархан, Килмәк Абыҙ һәм Күсем нәҫелдәренән Байбулат солтан мәмләкәтте аяҡҡа баҫтырҙылар. Рәсәй хөкүмәтенең яңы сәйәсәте тураһында Түләкәй улының Петербургтан яҙған хатын алыу менән Килмәк Абыҙ башҡорт ырыуҙары күренеклеләренән Йыһанғол улын, Ирәтҡол улын, Кимәт улын (ихтимал, Кимәк улы) саҡырып, «Хажи мәсете»ндә (йәғни хәҙерге Хажи ауылында) ҡоролтай, башҡортса йыйын, тупланы. Унда рустарҙың был эштәренә ҡорал менән ҡаршы торорға ҡарар иттеләр, күтәрелештең планын ҡорҙолар. Рустар «акаевщина», йәғни «Аҡай хәрәкәте» тип атаған был хәрәкәт башҡорттар араһында ла «Күсем улы Аҡай болаһы» исеме менән билдәле. Башҡорт күтәрелештәренең һис береһе хаҡында төркисә яҙма әҫәр һаҡланмаған, әммә Аҡай күтәрелеше тураһында бер төрки рисалә беҙҙең көнгә тиклем етеп, ҡыҫҡаса мәғәнәһе русса нәшер ителгән. Һуңынан аңлашылыуынса, рисаләнең татарсаһында булмаған мәғлүмәттәрҙе лә үҙ эсенә алған фарсыса варианты ла булған. «Хикәйәте Аҡай» исемле был рисалә Аҡай күтәрелешенән, бәлки, 30 йыл һуңыраҡ

(XVIII быуаттың һуңғы сирегендә) яҙылғандыр[274]. Атаһы Күсем Күсмәт, Күсембәт (Күсмәмәт) кеүек, Аҡай яуы ла Мәскәүҙең көнбайыш Башҡортостанды Көңгөр, Сарапул, Минзәлә кеүек ҡала һәм нығытмалар менән төрлө яҡтан ҡамауы, башҡорттарҙың күрше ҡәүемдәр менән бәйләнешен киҫеү маҡсатында бик етди сараларҙың тормошҡа ашырыла башланыуы арҡаһында килеп сыҡҡан. «Хикәйәте Аҡай» рисаләһенән аңлашылыуынса, Аҡай менән рустар араһындағы һуғыш шулай башланған: Аҡай, үҙе көнсығыш Башҡортостандағы Тамъян ырыуының бейе була тороп, Минзәлә янында йәшәгән Йәнәй башҡорттарынан ер биләмәһе алып, был ҡаланан 50 саҡрымда үҙ хужалығын ҡорған. Уның бындай биләмәләре (улар иһә мотлаҡ рәүештә стратегик маҡсат менән ҡоролған булырға тейеш) Нуғай һәм Уса юлдарында ла булған. Рустар уға ҡаршы «Ҡазан сыуашы» тип йөрөтөлгән бер төркөм сыуаштарҙы файҙаланған. 1735 йылда Аҡайҙың атаһы Күсмәт (бында Күсембәк яҙылған) үлгәндән һуң, был сыуаштар аҙған, Аҡайҙың хужалығына килеп, аттарын урлар булғандар. Аҡай бер көндө был бурҙарҙы Ирнә йылғаһы буйында урынлашҡан Ураҙ ауылында тотоп үлтергән. Араларынан береһе ҡасып, Минзәләләге рус ғәскәрен Аҡайға ҡаршы алып килгән. Һуғышта яраланған Аҡай рустар ҡулына әсир төшкән. Был ваҡиға бөтә Башҡортостанға мәғлүм булып, дөйөм күтәрелеш башланған. Нуғай һәм Ҡазан юлы башҡорттарынан Бәкәтин, Ҡыпсаҡ, Тамъян, Бөрйән, Пчҡаҡ, Оран, Ҡыршан, Ҡуры, Ҡубави, Байлар (йәғни Бәйәттәр), Ҡарайҙар (Кирәйәттәр), Шурандар һәм Ҡырғыҙҙарҙан өс ҡәбилә, Яландарҙан (йәғни көнсығыш Уралдағы Ялан ырыуы) дүрт ҡәбиләнең барса күренекле бейҙәре, мулла һәм ғалимдары, ҡатын-ҡыҙ һәм балалары бергә йыйылған. Пчҡаҡтарҙан Уразман батыр, Тамъяндарҙан Сәлим батыр, Яландарҙан Ғабдулла батыр, Байларҙан мәшһүр Килмәк Абыҙ был хәрәкәт менән етәкселек иткән дүрт бей булған. Тик ситтә ятҡан Ҡаңны әширәте генә был хәрәкәткә ҡушылмаған. Йыйында рус хәрби етәкселәренә хат яҙып ебәргәндәр: «Аллаһы тәғәлә исеме менән башлайбыҙ. Әүәл

әсир алған Аҡайҙы беҙгә тиҙ ваҡытта кире ҡайтарығыҙ. Икенсенән, Минзәләгә кире ҡайтығыҙ һәм уның ситенә сыҡмағыҙ. Беҙҙең был талаптарыбыҙ ҡабул ителмәгән тәҡдирҙә һуғыш башлайбыҙ». Рус етәксеһе шундуҡ яуап биргән: «Миңә Яйыҡ (Урал) йылғаһы аша сығырға юл бирегеҙ, унда падишаһтың әмере буйынса бер ҡала бина итәсәкмен, унан Аҡайҙы һеҙгә ҡайтарырмын: хәҙергә беҙҙең янда ҡалһын». Йыйылған бейҙәр һәм халыҡ: «Әгәр рустар Яйыҡ буйында ҡала төҙөһә, беҙ тулыһынса әсир буласаҡбыҙ тигән һүҙ, беҙҙе бөтә яҡтан ҡамауға аласаҡтар, бығა юл ҡуймайыҡ», – тип кәңәш ҡорған һәм рус хәрби етәксеһенә: «Улайһа һуғышҡа әҙер булығыҙ», – тип яуап ебәргән. Рустарға талап ителгән юл бирелмәй. Әлеге һуғышта рустарҙың күбеһе үлтерелә, күбеһе әсир төшә. Ләкин рустар күмәкләп өҫтө-өҫтөнә килеп торғанлыҡтан, һуғыш бер йылға һуҙыла. Рустар Минзәләгә сигенә, әммә Аҡайҙы азат итмәйҙәр. Башҡорттарҙан Тамъян бейе Сәлим һәм башҡа байтаҡ кеше шәһит була.

1736 йылдың яҙында башҡорт ғәскәрҙәре Кинель, Һаҙлы йылға, Кеше ҡырылған йылғалары буйында идара үҙәге ҡорҙо. Күп мосолман һәләк булды. Бигерәк тә Кинелбашы, Һаҙлы йылға һуғышында рус ғәскәре, шымсылар булышлығында башҡорт ғәскәренең идара үҙәгенә төндә һөжүм итеп, ғәскәр генә түгел, ауыл халҡын да аяуһыҙ ҡырҙы. Шәфәҡтә йылға аръяғында ауыр һуғыш алып барған ирҙәргә ярҙам итергә теләгән ҡатындарҙы тупҡа тоттолар. Ҡатындар балаларын һыуға батырып, һуғыш майҙанына ашыҡты. Ләкин һәммәһе лә ҡылыс аҫтында һәләк булды. Был һуғыштар тураһындағы һижри буйынса 1150 йылға ҡараған хәтирәләр Асылыкүл исемле ауылда Әхмәт исемле берәүҙең ҡулында һаҡланған дәфтәргә яҙылғайны. Һуғыш ҡыҙыулығында ирҙәрҙең – ҡатындарын, ҡатындарҙың үҙ балаларын үлтереү осраҡтары боронғо уғыҙҙарҙа һәм шулай уҡ ҡара ҡытайҙар килгәндә Сәмәрҡәнд янындағы Катван исемле ерҙә булған һуғыштарҙа күҙәтелеүе беҙгә мәғлүм. Был «Кеше ҡырылған» һуғышында еңелгәндән һуң, Юрматы иле һәм Туҡ буйы башҡорттары килеп

ҡушылғас, Дим, Ашҡаҙар һәм Салмыш* йылғалары баштарында, Күмертау исемле ерҙә бер нисә аяуһыҙ алыш булды. Ләкин шул арала башҡорттар Ырымбур ҡалаһын төҙөү өсөн ебәрелгән рус полктары менән бәрелеште һәм бер нисә тапҡыр еңелде. Халыҡ, артабан үҙ ватанында йәшәй алмаясағын аңлап, Яйыҡ аръяғына, Ҡаҙағстанға һәм Хиуаға күсергә булды. Ләкин рустар, бындағы Алим уғлы ҡәбиләһе һәм төркмәндәр араһында «башҡорттар ерегеҙҙе алыу өсөн килә» тип һүҙ таратып, уларға һыйынған башҡорттарға һөжүм иттергән. Был төркмәндәр һуңыраҡ ҡалмаҡтар менән бергә Төньяҡ Кавказға күсә, хәҙер Ставрополь вилайәтендә йәшәгән төркмәндәрҙең ата-олаталары. Ошо һуғыштарҙа иң күп юғалтыуҙы Тамъян, Ҡыпсаҡ һәм Юрматы ырыуҙары кисергән. Ҡыпсаҡтарҙан был заман Аблай һәм Мәләнтәй Йәмәк улдары исемле тархандар иҫкә алына. Йәмәк улдары Емәков, Имаковтар көньяҡ һәм көньяҡ-көнсығыш башҡорттар араһында билдәле әшрәф ғаиләләре ине, боронғо тарихтарҙа күп иҫкә алынған Йәмәк әширәтенең башҡорттар араһында йәшәп ҡалғандары иҫәбенән.

Тамъяндар был һуғыштарҙа башҡорттарҙың иң ҡыйыу һәм иң ныҡышмалы ғәскәре сифатында танылған. Башҡортта «Яу тиһәң, тамъяндан һора, дау тиһәң (йәғни низағ, ғауға), һарайлынан һора», тигән боронғо һүҙ бар. «Тамъян» һүҙе «тама»нан (йәғни һаран. – *Ә. Ю.*) килә[275], «һарайлы» иһә Һарай ҡалаһынан килә, ҡала кешеһе тигән һүҙ. Тамъян ҡатындары, Һаҙлы йылғаның аръяҡ ярында ҡалған ирҙәре сафына ҡушылыу өсөн, балаларын йылғаға батырып, ҡаршы яҡҡа йөҙөп сығып һуғышҡан. Ҡыҫҡаһы, Һаҙлы йылға һәм «Кеше ҡырылған» – башҡорттарҙың ватан һөйөү һәм уның өсөн шәһит булырға әҙер тороуҙарының үлмәҫ хәтирәһе ул. Рустар был һуғыштарҙан һуң Аҡай бейҙе Минзәлә ҡалаһында язалай. Икенсе бер риүәйәттән күренеүенсә, уны Петербургка алып килеп, шунда язалағандар.

---
* Һайылмыш.

Кеше ҡырылған, Һаҙлы йылға, Дим башы тирәһендә барған һуғыштарҙың үтә көсөргәнешле булыуы бер нисә сәбәп менән аңлатыла. Беренсенән, рустарҙың халыҡ бик яратҡан Аҡайҙы азат итмәүе. Икенсенән, рустарҙың башҡорт тупрағын тартып алып, христианлыҡҡа күскән ҡалмаҡтарҙы шунда ерләштерергә ниәтләнеүе. Ниһайәт, өсөнсөнән, Яйыҡ башынан урын биләп, Тоҙтүбәгә тиклемге араны рус нығытмалары менән ҡамап алырға ҡарар итеү. Буддист ҡалмаҡтарҙың рус тотҡонлоғона ҡаршы торорлоҡ һис бер рухи таяныстары юҡ ине. Аюка хандың туғаны Догар тайша һәм уның ейәне үҙенә ҡараған бөтә әширәттәре менән берлектә христиан диненә күсте. Бынан һуң ҡалмаҡ принцы «Петр тайша» исемен, ҡатыны «Елена» исемен алды. Башҡорттарға ныҡ дошман булған ҡалмаҡтарҙың рус ҡаршыһында мәртәбәләре ҙур булды. Бөтә был дин алмаштырған ҡалмаҡтар Кинель, Суҡ, Туҡ, Ҡондорса һәм Ыҡ йылғалары буйында, йәғни әле генә һүҙ барған һуғыш майҙандарында ерләшергә тейеш ине[276]. Христиан ҡалмаҡ ғәскәрҙәре рус һалдаттары менән бергә башҡортҡа ҡаршы һуғышты. Был эш барып сыҡһа, мосолман ҡаҙаҡ өлкәһе мосолман башҡорт өлкәһенән бер фанатик шәреҡ ҡәүеме тарафынан айырыласаҡ, дин алмаштырған бөтә ҡалмаҡтарҙы ошо ерҙәрҙә йорттар ҡороп ерләштерәсәктәр ине. Башҡорттарҙың был һуғыштар һөҙөмтәһендә ҡулдарына төшөрә алған берҙән-бер ҡаҙанышы – ҡалмаҡтарҙы ҡурҡыта алыу, рустарҙың да башҡорт ерендә христиан ҡалмаҡтарҙы ерләштереү эшенән ваз кисеүе, шул рәүешле рус ихтыярын һындыра алыу. Күмәк һәм аяуһыҙ шәрҡи ҡәүем ерләшкән христиан далаһына әүереләсәк был өлкә һуңынан Туҡ-Соран кантонын тәшкил итеп, башҡорттар ҡулында ҡалды.

Ошо ҙур яуҙа башҡорттарҙы ныҡ өҙгөләндергән тағы бер хәл – Минзәлә һәм «Кеше ҡырылған» һуғыштарында Ҡазан татарҙарынан бер төркөмдөң, бигерәк тә Ҡорманай исемле әҙәмдең, һәм Уржум сирмештәренең русҡа ярҙам итеүе, төнөн юл күрһәтеп, башҡорттарҙың идара үҙәгенә көтмәгәндә дошман килтереп, аңғармаҫтан баҫып алыуы булды[277]. Ихтимал, улар Тевкелевтың агенттары булғандыр.

Христиан ҡалмаҡтарҙы ерләштереү һәм төйәк майҙандарын билдәләү хаҡында – Рычков[278], ә Тевкелевтың Рәсәй колонизаторлығының иманһыҙ бер хеҙмәткәре[279] ролен үҙ өҫтөнә алыуы тураһында Ғабдулла Баттал Таймас[280] ентекле яҙған. Хәҙерге Ҡазан тарихсыларынан С. Бикбулатов[281] һәм проф. Ғәзиз Ғөбәйҙуллин[282] был типтағы шәхестәрҙе, бигерәк тә алда һүҙ буласаҡ Батыршаһ мулла кеүек күтәрелеш менән етәкселек иткәндәрҙе, «буржуаз синыф» вәкилдәре тип баһаланы. Асылда иһә «солох һөйөүсе», «пацифист» бер төркөмдө тәшкил иткән был даирә, Ҡазан ханлығы ҡолағанға тиклем үк руска ҡаршы тороуҙың мәғәнәһе булмаған, тип аңлатырға тырышып, үҙ булмышын фаш итте.

Тевкелев менән Ҡорманай кеүек инсандарҙың ата-бабалары уҡ, бәлки, яуыз Иванға хеҙмәт иткәндер. Был батша Ҡазанды баҫып алырға йыйынған саҡта Тевкелевтар ғаиләһе батшаның төп әҙерлек алып барған Свияжск (Зөя) ҡалаһында йәшәүе, бында уларҙың поместьеларында крәстиән булған мосолман татарҙарҙың Тевкелевтарҙы һис яратмай, уларға ҡаршы баш күтәреүҙәре тураһындағы (Мат. Тат., 416-сы бит) мәғлүмәт тә шуны уҡ күрһәтеп тора. Ә инде татарҙарҙың ватанға тоғро булғандарынан Батыршаһ мулланы ҙур бер күтәрелештең башында күрербеҙ. Был хаҡта һүҙ алдараҡ булыр.

«Кеше ҡырылған» һуғыштарынан ҡалған ҡәбер таштарының һижри 1148 йылға ҡәҙәр һаҡланыуы хаҡында ишеттем.

Бында Аҡай менән Алдарҙың сығышы һәм кем булыуы хаҡында яҙғандарыбыҙҙы тамамлап ҡуйыу кәрәктер. Күсмәттең атаһы Түләкәй – Тамъян башҡорттары әшрәфенән. Уны «Улағай» тип тә атайҙар. Был «Оло ағай» тигәнде аңлата булһа кәрәк. Улы Күсемдең исеме башҡорт һөйләшендә «Күсим» тип әйтелә, фарсыса яҙылған «Аҡай хикәйәте»ндә «Күсмәмәт» тип яҙыла, рус ҡағыҙҙарында «Кучмет» тип тә алына. Асыл исеме «Күсмөхәммәт» булһа кәрәк, ул ваҡытта был затҡа «Аҡай» кәлимәһе ҡушылып әйтелгән. Уның улы Аҡайҙы бүтәнсә исемләү осрамай. Рус яҙыуҙарында Аҡай хаҡында «татар» тип әйтелһә лә, был

Көнбайыш Себерҙәге боронғо Күсем хан хакимлығына ҡараған төркмән татары тигәнде аңлата, ул Тамъян ҡәбиләһе бейе (старшинаһы) була. Аҡай исеме өсөһө өсөн дә ҡушамат рәүешле ҡулланыла. Үзбәк хандарында «Аталыҡ» менән бер рәттән «Ағалыҡ» атамаһы ла, «Аҡай» атамаһы ла булған[283]. Был Аҡайҙар Алдар тархан һәм Ураҡай бей кеүектәр менән бергә гел Арал күле тарафындағы Күсем улдарына барып, уларҙы көнсығыш Башҡортостанға саҡырып килтерер булғандар. Аҡай үҙе Ҡазан, Нуғай һәм Уса юлдарын бергә ҡушып, бөтә Башҡортостан бейе булырға ҡарар итә. Алдар – шамани ғөрәф-ғәҙәткә бәйләп бирелгән бер исем. Был Бөрйән ҡәбиләһенең боронғо хандар заманынан нәҫелдән нәҫелгә килгән тарихтарына бәйле. Алдарҙың боронғо тархалыҡ дәрәжәһе Рәсәйҙең Әбей батшаһы тарафынан яңыртылып, уның 1734 йылдың 22 ғинуарында бирелгән ярлығы бар: атаһы Иҫәкәй, уның атаһы Ҡәҙербәк, уның атаһы Бабахты. Бабахты – XVI быуатта боронғо хандар заманында йәшәгән бей. Алдар тархан Күсем улдарының һәм ҡаҙаҡ хандарының иң ихлас тарафдары булған. 1649 йылда Юрматы ҡәбиләһе номиналь рәүештә Рәсәй хакимлығын ҡабул иткәс, көнбайыш Башҡортостан кеүек үк, урта Башҡортостан да Рәсәй хөкөмөнә инә. Көнсығыш Башҡортостан илдәре иһә, Күсем улдарына тоғро ҡалған хәлдә лә, рус хөкүмәте уларҙың бей һәм тархандарынан ғәскәр ала башлаған. Шуға күрә был Алдар ҙа бер нисә тапҡыр рус ғәскәрендә хеҙмәт итә. Ләкин рус хакимиәтен, рустарҙың Башҡортостандағы эске эштәргә ҡыҫылыуын һис ҡабул итмәй, был яҡлап хандарға тоғро ҡала. 1740 йылда, бик өлкән йәштә булыуы сәбәпле, Ҡараһаҡал күтәрелеше ваҡиғаларынан ситтә ҡалһа ла, ул рус генералы Соймонов тарафынан башҡа башҡорт күренеклеләре менән бергә Минзәләгә килтерелеп, унда язаға тарттырыла. Аҡай ҙа, ғүмеренең һуңында рустарға ҡарата итәғәтле сәйәсәт ҡулланыуына ҡарамаҫтан, Алдарҙан һуң 4 йыл үткәс, әсир ителеп язалана. Күсем дә, Алдар ҙа мәмләкәттә ислам мәҙәниәтен һәм уҡымышлыҡ таратыу өсөн Дағстандан, Хиуа һәм Бохаранан ғалимдар килтерә торған булған.

Күсем батыр (йәғни Күсмәт) 1708 йылда эшмәкәрлеген бик киң йәйелдергән. Нуғай юлының Ыҡ буйындағы Юрматы илендә, Ҡазан юлының Минзәлә яҡтарында Йәнәй башҡорттарынан ер биләмәләре алыпмы, йәиһә бындай биләмәләр уға һәҙиә ителепме, ошо илдәрҙәге абруйлы кешеләр араһында урын алған. Маҡсаты – Башҡортостандың һәр тарафының ерле ватандашы булыу. Уның асыл ватаны – Себер юлындағы Тамъян улусы. Ул ошо йылда Көнбайыш Себерҙән, Тамъяндан, Уралдың көнбайышынан үтеп, Пермь виләйәтендәге Көңгөр ҡасабаһындағы рустарҙы Кама буйына тамам ҡыуып таратты. Пьяный Борҙан Ҡазан тарафына күсте һәм ҡаланы янындағы 2 000 башҡорт менән ҡамауҙа тотто. Нуғай юлынан көрәштәше Исмәғил мулла иһә 3 000 башҡорт менән тағы ла был ҡаланы баҫып алырға тырышты. Тамъян ҡәбиләһенең бер өлөшөн Ҡазан юлына Минзәлә тирәһенә күсереп, унда үҙенә ышаныслы төркөм булдырҙы. Күсмәт батыр бәғзе ваҡыт Алдар менән берлектә йәиһә үҙе генә ҡарағалпаҡтарҙағы Күсем улдарына барған һәм уларҙы Башҡортостанға алып килгән. Алдар тархан менән Аҡай Күсем улы, бер үк яҙмыш кисереп, күп йылдар бергә эш иткән ике ҡаһарман булғанлыҡтан, рус сығанаҡтарында уларҙы ҡай саҡ берләштереп, бер кеше сифатында күрһәтеп, күтәрелештәрен «Алдар – Күсем болаһы» тип атайҙар. (Мат. Тат., 386-сы бит). Хәҡиҡәттә иһә улар тотҡан юлда бәғзе айырмалыҡтар ҙа бар. 1709 йылда Күсмәт ҡарағалпаҡтан Алдарҙың саҡырыуы буйынса килгән Ырыҫ Мөхәммәткә ваҡыты-ваҡыты менән ҡаршы ла, тарафдар ҙа була. Ҡазан вәлийе Апраксинға яҙған бер хатында үҙе тураһында «хандар һәм солтандар менән уртаҡ эшем юҡ, Алдар иһә бер илбаҫар», – ти һәм үҙен дә, үҙенә ҡараған Уса, Себер һәм Ҡазан юлы башҡорттарын да, рус батшаһына итәғәт итергә әҙер, тип белдерә. (Мат. Башк., 42-се бит). Шулай булыуға ҡарамаҫтан, ул үҙенең бойондороҡһоҙлоҡ сәйәсәтенә тоғро ҡала. Һәр хәлдә, Апраксинға яҙғандары тактиканан ғибәрәт булһа кәрәк. Сөнки, бер яҡтан, вәлигә хат яҙһа, икенсе яҡтан, Ҡазанға яҡын Пьяный Бор һәм Трисвятское ҡасабаһын баҫып алып емергән. Күсмәт, Алдар һәм Килмәк

Абыҙ етәкселегендәге 1735–1737 йылдарҙа булған һуғыштарҙа башҡорттар инсанды хайран ҡалдырырлыҡ батырлыҡ һәм ныҡышмалылыҡ күрһәтә.

Кириллов менән ғәскәр башлығы Румянцев экспедицияһы Өфөнән Көньяҡ Уралға, Яйыҡ йылғаһының көнбайышҡа боролған һәм Үр йылғаһының Яйыҡҡа ҡойған ерендә нығытма төҙөләсәк урынға хәрәкәт иткән саҡта был һуғыш барышы түбәндәгесә була. Башҡорт бейҙәре рустарҙың ҡайһы юлдан барыуы тураһында хәбәр алып, шуға ярашлы сара күрә. Килмәк Абыҙ, исеменән үк күренеп тороуынса, бер менәүәр инсан булған. Ҡурҡаҡтар иҫәбенән түгел. Ул да, Алдар Күсмәмәт һәм Аҡай кеүек, ҡаҙаҡ һәм ҡарағалпаҡ хандарына башҡорт күтәрелешенең башында торорға, ә ҡаҙаҡ ханы Шимәкә менән Дөсәй солтан улы Морат солтанға Башҡортостанда хан булырға тәҡдим иткән. Морат солтан иһә – элекке Мораттың унан 30–40 йыл һуңыраҡ эшмәкәрлек иткән ырыуҙашы һәм алдараҡ һүҙ буласаҡ Байбулаттың (Ҡараһаҡал) атаһының ҡустыһы Дөсәй солтандың улы. Был зат һәр саҡ Байбулаттың туғаны Ишем хан менән бергә иҫкә алына. Шимәкә хан Морат солтанға ғәскәр биреп, уны Алдар тархан менән бергә Башҡортостанға ебәргән. Рус хәрби етәксеһе Румянцев Кирилловты Үр йылғаһы тамағына еткереү өсөн ҙур ғәскәр менән китеп барғанда, Килмәк Абыҙ һәм Морат солтан 8 000 тирәһе ғәскәр менән хәҙерге Стәрлетамаҡ янындағы Тура тауҙа уларға ҡаршы яу аҫҡан. (Мат. Башк., I, 334-се бит). Морат солтанға Башҡортостандың төп идара бүлексәһе булған «ете улус» (волость) башҡорттары тулыһынса итәғәт иткән. Ул Башҡортостанда саҡта бында бер «төрөк илсеһе» лә килгән. Уны рустар «Вәкил» тип телгә ала. (Мат. Башк., I, 323-сө бит). Румянцев ғәскәре ҙур юғалтыу кисерһә лә, Кириллов юлын дауам итә. 15 августа улар хәҙерге Орск ҡалаһы ултырған ергә килеп етә һәм нығытма төҙөй башлай. Нығытмаға немецса Оренбург, йәғни Үр нығытмаһы, тигән исем бирелә. Кириллов бүтән нығытмалар менән бәйләнеш тә урынлаштыра. Морат солтан, рустарҙы туҡтатыу юлындағы тырышлыҡтары уңышһыҙлыҡҡа дусар булғас, кире Ҡарағалпаҡ

иленә әйләнеп ҡайтыу мәжбүриәтендә ҡалды. 1722 йылда ла, 1747 йылда ла эшмәкәрлек иткән был Морат солтан ғәйәт энергиялы бер зат булған. Жунгар һәм Волгалағы ҡалмаҡтарға барып, Ҡырым һәм Хорезм араһында берҙәмлек булдырырға тырышҡан. Урта Йөҙ ҡаҙаҡ хандары Әбүлмәмбәт һәм Барак хандарға яҡын дуҫ, ләкин рус хакимлығын ҡабул иткән Әбелхәйергә дошман булған. Әбелхәйер бер тапҡыр уның улусына һөжүм дә иткән.

Килмәк Абыҙ нығытмаларға ҡаһармандарса һөжүм итеп, бәғзеләрен емергән. Баш күтәреүселәргә ҡаршы рустар быуаса өлгөһө булмаған һәм ҡолаҡ ишетмәгән вәхшилек ҡыла. Нуғай юлында һуғышҡан рус хәрби етәкселәре Останков һәм Кириллов Яйыҡ һәм Һаҡмар араһындағы ауылдарҙа әсир иткән 600 ир һәм ҡатынды үлтерә. Һаҡмар (Сакмарск) нығытмаһы янында рустар ҡулына әсир төшкән Ҡыпсаҡ һәм Юрматы башҡорттарын ҡаҙыҡҡа ултыртҡандар. Шул уҡ Кирилловҡа буйһонған Соймонов исемле бер генерал ҡулына эләккән башҡорттарҙың ҡул, аяҡ, тел һәм танауҙарын ҡырҡып яҙалаған. Был ваҡытта Өфөлә Кириллов хеҙмәтендә татар мырҙаларынан Ҡотломөхәммәт Тевкелев тә (йәғни Тәвкил улы) була. Тиле Петр үҙ хеҙмәтендәге татар мырҙалары христиан диненә күсмәһә, вазифаларынан бушата, поместьеларын тартып ала. Ә инде мосолманса Ҡотломөхәммәт исеме менән бергә русса Алексей исемен дә йөрөткән был Тевкелевте, мосолман булып ҡалһа ла, рустарҙың мосолмандарға ҡаршы йүнәлтелгән сараларын тормошҡа ашырыу юлында күрһәткән тырышлыҡтары хаҡына поместьеларынан мәхрүм итмәне, уға полковник дәрәжәһе бирҙе. Ул Петрҙың хәләфтәре ҡаршыһында ла мәртәбәле ҡалды, генерал дәрәжәһенә ирешә. Үҙ милләтенә ҡаршы күрһәткән золомдары айҡанлы был мырҙа хаҡында А. Баттал: «Рус хеҙмәтендә булған был хаин һәм ҡәбәхәт мырҙаның байлыҡ һәм дәрәжә ҡаҙаныу өсөн ил һәм йортобоҙға килтергән золомоноң иҫәбе юҡ. Ул әҙәмдең исеме тарихыбыҙҙың ташына руска ялсы булып һатылған Ҡазан ханы Шаһ Ғәли менән йәнәшә уйып яҙылыуға лайыҡлы», – тип яҙа.

Ҡотломөхәммәт Тевкелевтең байлығы, рустар ҡаршыһындағы дәрәжәһе һәм йоғонтоһо ҡырғыҙ-ҡаҙаҡ хандары араһында ла танылған. Көнсығыштан ҡалмаҡтар баҫымы аҫтында ҡалған Әбелхәйер ханға Рәсәй хакимиәтен ҡабул итергә тәҡдим яһаған һәм был тәҡдимде ҡабул иттергән дә ошо Ҡотломөхәммәт Тевкелев була. Ул башҡорттарҙы ҡәтғи рәүештә тотошлайы менән рус хакимиәтенә буйһондороу юлында сиктән тыш тырышлыҡ күрһәтте һәм уның «баҫтырыу майҙаны» Себер юлы башҡорттарының улустары булды. Хәҙерге Дыуан һәм Арғаяш кантондарында ул 50-ләп башҡорт ауылын емереп үртәне. Һөйәнтөҙ исемле башҡорт ауылын төндә яндырҙы, ауылдың 1 000-ләп кешеһенең күбеһен үлтертте, шуларҙан 105 кешене бер һарайға бикләп, ут төртөп яндыртты. Ҡазан юлы башҡорттарының күтәрелешен баҫтырыу эшендә лә рустар сиктән тыш аяуһыҙлыҡ күрһәтте. 500-гә тиклем баш күтәреүсе башҡорттар Минзәлә ҡалаһында генерал Румянцев тарафынан аҫылды.

Һуғыш ике йыл дауам итте. Рустарҙың Өфө менән Ырымбур араһындағы нығытмалары бер төҙөлөп, бер емерелә торҙо. 1737 йылдың башында Тиле Петрҙың яраҡдарынан булған Кириллов рус империализмы фекерҙәрен тәрән аңлағандарҙың береһе ине. 1735 йылдың йәйендә башҡарған ҙур сәфәрендә, Ташкенттан Башҡортостанға килгән сауҙагәрҙәрҙе ҡулға алып, Ташкент аша Һиндостанға барған юлдар хаҡында мәғлүмәт туплаған. Шулай уҡ Төркөстандан Әстрханға килгән сауҙагәрҙәрҙән дә шундай уҡ мәғлүмәт йыйған. Шул уҡ 1735 йылдың 23 июнендә Кириллов Әбей батшаға яҙған хатында: «Бөйөк әсә батша, ышанығыҙ, башҡорттарҙы баҫырбыҙ. Аралды һәм Ташкентты алырбыҙ. Бөгөн бер ни тиклем миҡдарҙа зыян күрербеҙ, ләкин бай Бохара, Сәмәрҡәнд, Бәдәхшан беҙҙеке булыр. Башҡорттар, ҡоралһыҙ булһалар ҙа, ҡурҡмайҙар. Аҫып-киҫеү менән генә тынысланмайҙар. Уларға ҡаршы ҡалмаҡтарҙы файҙаланырға, ҡайсаҡ, йәғни ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙар, менән башҡорттар араһын бутарға кәрәк. Башҡорттар ҡоралһыҙ көйө лә беҙҙән ҡурҡмай, һис һалым түләмәй, ғәскәри хеҙмәткә бармай[284].

Башҡорттар аҫып-киҫеү менән һис тынысланмаҫтар. Уларҙы буйһондороу өсөн һәр ерҙә ғәскәри төркөмдәр тоторға кәрәк[285]. Башҡортостандың хәҙерге хәле түбәндәгесә: 1) Башҡорт тархандары беҙгә һалым түләмәһә лә, ғәскәрҙә хеҙмәт итә. Ләкин улар үҙҙәренең хәрби мөмкинлектәрен беҙгә ҡаршы баш күтәреү өсөн ҡуллана. Был тарханлыҡты бөтөрөргә кәрәк. 2) Мишәрҙәр менән «служилый татарҙар» Өфөлә хеҙмәт итә. Ләкин уларҙың үҙ тупрағы (ере) юҡ. Башҡорт еренә төйәкләнгәндәр һәм уларға һалым түләйҙәр. Улар беҙгә тоғро. 3) Типтәр һәм бобылдар, йәғни башҡа виләйәттәрҙән ҡасып килгән татар, сыуаш, сирмеш, вотяктар бар. Улар ҙа башҡорт тупрағында хаҡ түләп йәшәй. 4) Бында яңы суҡындырылған «яһаҡлы татарҙар» бар. Бөтәһе 300 йорт. Улар ҙа ғәмәлдә беҙгә тоғро даирә. Башҡорт көҙәтселәре һәр ерҙә лә йөрөп тора»[286], – тип яҙа.

Кириллов менән граф Румянцев шул уҡ йылдың декабрь айында батшаға яҙған рапортында түбәндәгеләрҙе әйткән: «Башҡорттарҙың күп ҡатын алыу сәбәпле иҫәбе артыуына һәм ҡырғыҙ-ҡаҙаҡ менән бәйләнештәренә ҡаршы сара күрелмәһә, киләсәк өсөн был ҙур ҡурҡыныс тыуҙырасаҡ. Бигерәк тә тыш мәмләкәттәр, диндәштәре Төркиә менән һуғыш ваҡытында ҙур хәүеф барлыҡҡа киләсәк. Араларынан Стенька Разин кеүек аҡыллы һәм булдыҡлы етәксе килеп сыҡһа, был ҡурҡыныс тағы ла арта төшәсәк. Хәҙер тормошҡа ашыра башлаған сараларыбыҙ һөҙөмтә бирмәһә, көньяҡ Азия милләттәре араһында беҙҙең зәғифлегебеҙ хаҡында һүҙ таралыр. Сөнки башҡорттар үҙ мәмләкәттәренә ҡасып килгән ҡасаҡтарҙы (татарҙарҙы) яҡлағанлыҡтан, уларҙан көньяҡта йәшәгән Азия милләттәре алдында Рәсәй хакимындағы халыҡ булып түгел, киреһенсә башҡаларҙы үҙ яҡлауына алған бер мөстәҡил милләт кеүек күренә. Башҡорттар тамам буйһондоролһа, беҙгә күрше милләттәр ҙә ҡушылыр, һис юғында, башҡорттарҙан өлгө алып, ҡаршы сыҡмаҫ. Бының өсөн беренсе шарт (Яйыҡ йылғаһында) – Ырымбур исемле ҡала төҙөп ҡуйыу».

Бола хәрәкәте 1736 йылдың март һәм апрель айҙарында Нуғай һәм Ҡазан юлы башҡорттары араһында аҙаҡҡы сиккә етеп ҡырҡыулашты. Уса һәм Себер юлы башҡорттары өҫтөнә ҙур көстәр ябырылып, рустар уларҙың 2 000-гә тиклем иң ҡеүәтлеләрен юҡ итеп, Нуғай һәм Ҡазан юлы башҡорттары менән берләшеү юлын киҫә алдылар. Соловьев ошолай тип яҙа: «Март айында Кириллов Ағиҙел, Өршәк, Нөгөш, Тор һәм Һәләүек йылғалары буйында боласылар менән һуғышты. Бында 200 ауылды, барлығы 4 000 йортто үртәне. Бөтә болаларҙың хәрәкәт үҙәге булған башҡорт ырыуҙары йыйыны (ҡоролтай) тупланып, Ҡөрьән үбеп ант иткән Хажи Мәсете ауылын яндырҙы һәм бында 158 кешене язаға тарттырҙы. Һуғышта башҡорттарҙан 700 кеше һәләк булды, 160 кеше әсир төштө һәм 99 кеше Балтик диңгеҙе буйына һөргөнгә ебәрелде»[287]. Румянцев Дим буйы башҡорттары менән аяуһыҙ һуғышты. Тевкелев иһә Уса һәм Себер юлы башҡорттарын баҫтырыуҙа шундай уҡ яуызлыҡ күрһәтте. Үҙ ғәскәрҙәре менән Һаҡмар йылғаһы буйындағы башҡорттарҙы баҫтырыу менән мәшғүл булған майор Останков ундағы ауылдарҙы үртәне. 29 июндә Килмәк Абыҙ, Нуғай һәм Себер юлы башҡорттарын берләштереп, Румянцевҡа ҡаршы күтәрҙе. Ул көндө рус ғәскәре 150 кешеһен юғалтты. Рәсәй хөкүмәте башҡорттарҙы баҫтырыу өсөн ҡалмаҡтарҙы йәлеп итергә булды. Ошо айҡанлы Румянцев Петербургка хат ебәрә: «Беҙ был башҡорттар менән һуғышта ныҡышмалылыҡ күрһәтеп еңеп сыҡһаҡ, көньяҡ Азия ҡәүемдәре менән сауҙа эшен юлға һалыр инек. Мосолман мәмләкәттәренән Хиуа, Бохара, Бәлх һәм Бәдәхшандағы христиан әсирҙәрҙе ҡотҡарыр инек. Бынан һуң Яйыҡ йылғаһы аръяғындағы татар ҡәүемдәре (йәғни башҡорт менән ҡырғыҙҙар) рустарҙы әсир итеп (Урта Азияға) һата алмаҫ ине. Башҡортостандан Арал күленә ҡәҙәр һуҙылған ерҙә (Ҡаҙағстанда) 45 тирәһе ҡала һәм нығытма төҙөргә мөмкин. Арал күлендә Рәсәй флоты булдырырға кәрәк. Ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарҙың беҙгә итәғәт иткәндәренән файҙаланып, был эште башҡарырға тырышасаҡбыҙ»[288]. 1737 йылдың башында Кириллов, Хрущов һәм Татищев кабинеттан (йәғни Петербургтағы баш министрҙан) әмер алды. «Башҡорт бола-

лары баҫтырылғас, уларҙың йоғонтоһон кәметеү саралары табырға, уларҙы ғәскәргә йәлеп итеп, юҡ итергә кәрәк». Был һуғыштарҙа еңелгән башҡорттарҙың рәйестәре Килмәк Абыҙ, Күсем улы Аҡай һәм уның улы Йософ, шулай уҡ Туҡтар улы Ғүмәр һәм Салан исемле бейҙәр әсир ителде. Килмәк Абыҙ Минзәләгә килтерелеп яуапҡа тарттырылғанда үҙенең тәржемәи хәле тураһында бәғзе мәғлүмәттәрҙе бирә. Ул Арал һәм Төркөстандағы ҡаҙаҡ һәм ҡарағалпаҡ хандарына барып-китеп йөрөгән, унан хан саҡырып килтергән. Хәлбүки, ул үҙе аңлатҡанса, Ҡырым хандары менән дә яҡын мөнәсәбәттә булған, Ҡырымға 1705 һәм 1711 йылдарҙа барып килгән, имеш[289].

Был күтәрелеш ике йыл дауам итте. Ике йыл эсендә рустарҙың Өфө менән Ырымбур араһында төҙөгән нығытмалары бер ҡоролоп, бер емерелеп торҙо. Ниһайәт, 1737 йылдың башында рустар өҫтөнлөккә өлгәште. Табын улусында, бөгөнгө Табынск урынлашҡан ерҙә, 1737 йылдың февралендә булған һуғыштарҙа башҡорттар иҫәбе һәм ҡоралы менән үҙҙәренән бик ныҡ өҫтөн торған рустарға ҡаршы тора алманы. Күтәрелеш етәкселәренән Килмәк Абыҙ һәм бер аҙ һуңыраҡ Аҡай улы Йософ ауыр һуғыштарҙа яраланған килеш әсир ителде. Уларҙы оҙаҡ ваҡыт Өфө төрмәһендә тоттолар һәм, икеһенең дә халыҡ араһындағы сикһеҙ йоғонтоһонан файҙаланып, баш күтәреүселәрҙе тынысландырырға өмөтләнәләр ине. Ниһайәт, Килмәк менән Йософто Петербургка алып барып язаланылар.

Баш күтәреүселәрҙең төп көсө юҡ ителгәндән һуң, рустар һәр тарафта башҡорттарҙы язалауға һәм бүтән баш күтәрә алмаҫлыҡ хәлгә төшөрөүгә көс һалды. Бик күп мал, йылҡы көтөүҙәре талап алынып, күп ауылдар үртәлде, меңәрләгән ҡоралһыҙ башҡорт Балтик диңгеҙе буйына һөргөнгә ебәрелде. Бер ни тиклем башҡорт, язалауҙарға сыҙамайынса, үҙ-үҙенә ҡул һалды. Ҡулға алынырға тейеш булған бәғзе етәкселәр ағаска аҫылынып ғүмерен ҡыйҙы. Беҙҙең замандағы большевик рустар кеүек үк, батша Рәсәйе лә үҙенең баҫып алыу эшмәкәрлеген «ҡотҡарыу» сәйәсәте

тип атаны. Көнсығыш ҡаҙаҡ хандарына Рәсәй ҡоллоғон көсләп таҡҡанда ла генерал Тевкелев уларҙы ҡалмаҡтар «баҫып алыуынан ҡотҡарабыҙ» тип алданы. Ә инде ҡаҙаҡтарҙы көнсығыштан ҡыҫырыҡлаған ҡалмаҡтарға Петр тарафынан 1719 йылда ебәрелгән илсе Иван Чередов менән 1722 йылда ебәрелгән Барабаш Унковский ҙа ҡалмаҡ ханы Сивен Рабтанға, Ҡытай һөжүменән ҡотолоу өсөн Рәсәй хакимлығын ҡабул итегеҙ, тип «тәкдим» яһаны. Башҡортостандағы һуңғы күтәрелештәр ваҡытында ла шул уҡ сәйәсәтте ҡулландылар. Башҡорттар борон хандар заманынан бирле ер биләүсе, ер хужалары булғанлыҡтан, мәмләкәттәренә һыйынған мишәр һәм татарҙар уларҙың биләмәһенә хаҡ түләп ултырған. Юғарыла иҫкә алыуыбыҙса, араларында бер ни тиклем типтәрҙәр менән бобылдар ҙа булған. Типтәр тигәне, Илһанлы һәм Османлыларҙағы кеүек үк, дәфтәргә теркәлгән ауыл халҡы тигәнде аңлата. Бобылдар иһә туранан-тура башҡорттарға хеҙмәт иткән, күбеһе фин ҡәбиләләренән сыҡҡан кешеләр. Рустар уларҙы йәнәһе хәҙер һеҙҙе «ҡотҡарабыҙ», башҡорттарға ҡаршы көрәшеүсе рустар менән берләшһәгеҙ, ер өсөн түләмдәрегеҙҙән ҡотолдорабыҙ тип өгөтләгәндәр. Был өгөттәре уңышлы була. Императрица Анна Иоанновна 1736 йылда фарман нәшер итеп, был ҡәүемдәр башҡорттарға түләм һәм ер өсөн аренда хаҡы биреүҙән азат ителә, биләп ултырған ерҙәре үҙҙәренә тапшырыла, ә, икенсе яҡтан, башҡорт әшрәфе булған тархандарҙың борондан, хандар заманынан килгән өҫтөнлөктәре юҡка сығарыла, тип иғлан итте. 1737 йылда сығарылған тағы бер фарман буйынса башҡорттар «яһаҡлылар» синыфына күсерелде, башҡорт тупрағында йәшәгән мишәр, типтәр һәм бобылдарҙан башҡорттарға ер аҡсаһы алыу тыйылды, ә ҡорал эшләү, тимерселек менән шөғөлләнеү өсөн үлем язаһына тарттырыу билдәләнде. Нуғай, Себер, Ҡазан һәм Уса юлы башҡорттарына һәр юлға дини етәкселек өсөн тик бер ахун тәғәйенләүгә рөхсәт итеү, ә ахундарға мәктәп йәки мәҙрәсә бинаһы төҙөү өсөн батша исеменән ғөмүми вәлиҙән (генерал-губернатор) фарман алыу шарты билдәләнде. Был

ахундарға ислам дине файҙаһына өгөт алып барыуҙы ҡәтғи рәүештә тыйып ант иттереү, Ҡазан вәлийененең махсус рөхсәте булмай тороп, башҡорттарға (Ҡазан татарҙарына сәйәси тәьҫир юлын киҫеү өсөн) татар ҡыҙҙарына өйләнеү, йәғни тығыҙ мөнәсәбәткә инеү тыйылды, ә рөхсәт ителгән тәҡдирҙә был никахтар өсөн ауыр түләмдәр һалыу ҡарарлаштырылды[290]. Ошо күтәрелештә ҡаҙаҡтар менән башҡорттар бер яҡлы булғанлыҡтан, рустар бынан һуңғыраҡҡы сәйәсәттәрендә башҡорт менән ҡаҙаҡ араһын боҙоу юлына баҫты. Башҡорттарҙың шул көнгә тиклемге үҙ аллы идара системаһын үҙгәртеп, рус ғәскәри идараһына буйһондорорға ҡарарлаштырҙылар.

Башҡорттарҙың баш күтәрерлек төп көстәре тарҡалһа ла, айырым өлөштәре төрлө ерҙә рус ғәскәренә төндәрен һөжүм итә ине. 1737 йылда көнсығыш башҡорттар үҙҙәрен ҡаҙаҡ һәм ҡарағалпаҡ ханы Ҡәйеп хан хакимлығы аҫтында тип иҫәпләне. Был Ҡәйеп хан Батыр хандың атаһы булған бөйөк «Ҡәйеп Мөхәммәт хан» (Ир Ҡәйеп) түгел, Батыр хандың улы. Өсөнсө Әхмәт менән хат алышҡан бөйөк Ҡәйеп хан 1729 йылда Хиуала булған саҡта донъя ҡуйҙы[291]. Башҡорттарҙың милли ҡоролтайы «йыйын» да байтаҡ йәшәп килде. Императрица Елизавета 1737 йылдың 9 июлендә яҙған бер фарманында «йыйын» туплауҙы тыйҙы[292]. Шулай итеп, башҡорт мөхтәриәтенә сик ҡуйылды.